А. А. ТУГАНОВ

ТЕАТР ХАТИРӘЛӘРИ

АЗӘРБАЈҸАН ТЕАТР ҸӘМИЈЈӘТИ

А. А. ТУГАНОВ

Щ33
Т 87

ТЕАТР ХАТИРӘЛӘРИ

(Фрагментләр)

М. Ф. Ахундов ад.
Азәрб. Республика
КИТАБХАНАСЫ

ЈАЗЫЧЫ
БАҚЫ
1980

С(Аз)2
Т86

Туганов А. А.

Т86 Театр хатирәләри. Фрагментләр. Б., Јазычы, 1980.

91 с.

Бөјүк драматургумуз Ҹәфәр Ҹаббарлынын јахын досту, силаһдашы, көркәмли театр хадими А. А. Туганов мүрәккәб һәјат вә јарадычылыг јолу кечмиш, ингилабдан әввәл Русијанын мүхтәлиф әјаләт театрларында, ијирминчи илләрдә исә республикамызда режиссор кими фәалијјәт көстәрмишдир.

Көркәмли режиссорун охучулара тәгдим едилән бу китабында онун хатирәләриндән фрагментләр верилмишдир.

Т $\frac{80105-136}{М-656-80}$ 167—79 С(Аз)2

© Јазычы, 1980.

Бир дәфә, тәләсмәдән Азәрбајчан театр мәктәбинә актиор сәнәти үзрә нөвбәти мәшғәләјә кедәркән, вахтилә ојнадығым роллары фикримдә саф-чүрүк едир, хәјалән дәрсә һазырлашырдым. Бирдән мәнә елә кәлди ки, јаратдығым бүтүн образлар мәнимлә јанашы аддымлајыр. Дәфәләрлә ојнадығым сурәтләр — XIX әсрин кәнчләри, классик әсәрләрин гәһрәманлары, драматик вә комик образлар бир-биринин далынча, сүр'әтлә кәлиб мәнә гошулурдулар. Онларын һамысы әтрафымда елә сых дөврә вурдулар ки, санки сәки мәнә дарысгаллыг еләди вә мән гејри-ихтијари күчәнин ортасы илә аддымламаға башладым. Кечмиш бүтүн ајдынлығы илә гаршымда чанланырды вә керијә бојланаркән елә бил сәһнәдә ојнадығым, бүтүн варлығымла театра бағлы олдуғум о ағыр, лакин хошбәхт күнләри тәзәдән јашајырдым. Бүтүн бунлар јарым әсрлик бир сәһнә һәјатыны әһатә едән сөз-сөһбәтләрдир. Мән өз анкетлә-

римдә һәмишә бир сөз јазардым: «Актјор». Һеч вахт бундан башга икинчи бир пешәм олмајыб, сәһнәдән башга һеч бир ишә һәвәс көстәрмәмишәм.

Актјор олмағымын сәбәби нәдир? Нечә олуб ки, бүтүн һәјатымы театра вермишәм? Бу суаллар сакитлијими позду. Евә гајыдандан сонра јаддашымы вәрәгләмәјә башладым вә гејри-ихтијари олараг әлим гәләмә доғру узанды...

Мәним әмәк фәалијјәтим чар һакимијјәти дөврүндә башландығына вә шадлыгла гаршыладығым Октјабр ингилабындан сонра да давам етдијинә көрә истәрдим ки, хатирәләрим театрын кечмишдәки вә индики вәзијјәти арасындакы фәрги кәнч охучуларыма лазымынча көстәрә билсин.

Бизим заманәмиздәки үмуми анлајыша көрә актјор мәдәнијјәт ҹәбһәсинин габагҹыл әскәри, инсан гәлбинин мүһәндисидир. Буна көрә дә хатирәләрими актјорлара — инҹәсәнәтдәки кечмиш, индики вә кәләҹәк һәмкарларыма итһаф едирәм...

СӘЈАҺӘТ ИЛЛӘРИ: КӨРҮШЛӘР, ТЕАТРЛАР, РОЛЛАР...

Мән 1871-ҹи илдә Москвада анадан олмушам. Доғулмағымла аиләдә елә бир ҹидди дөнүш јаранмамышды, евимизин — бабамын, нәнәмин, бир дәстә гоһум-әгрәбанын патриархал сакитлијини һеч нә һәдәләмирди; бизим аиләдә «сәһнә», «актјор» сөзү дә тамамилә јад вә анлашылмазды. Бу евдә һәр шеј садә иди, ән ади мәишәт сөһбәтләри кедирди—инҹәсәнәт театр, актјор һаггында һеч бир данышыг ешидилмәзди.

Ипә-сапа јатмајан, дәҹәл вә сөзәбахмајан ушагдым. Атамы тез итирмишдим, онун өлүмүндән сонра һәјатымда һадисәләр чох сүр'әтлә бир-бирини әвәз едирди. Мәни Петропавловски мәктәбинә вердиләр. Бу, Москванын ән танынмыш тәдрис мүәссисәси иди. Үч һазырлыг синфиндән сонра мәни тиҹарәт елмләри үзрә Москва Әјани Академијасынын икинҹи синфинә кечирдиләр. Бу, тиҹарәт ишчиләри һазырлајан, мәһдуд мигдарда шакирди олан, гапалы тәһсил очағыды. Бурада да

Петропавловск мәктәбиндә олдуғу кими—өзүнү чәмијјәтдә апармаға, рәфтара, рәгсә чидди фикир верилир вә бүтүн бунлар али чәмијјәтдән олан кәнчләрин «синфи тәрбијәсинин» ајрылмаз һиссәси сајылырды. Охумаг асан иди. Мәшғәләләр шән кечирди; лакин бу иллөрдән мәним јадымда 17 декабр—Академијанын тәшкилинин бајрам едилдији күн—даһа парлаг шәкилдә галмышдыр. Сонралар гыса мүддәтә евә гајыданда аиләмиздә дә јениликләр көрдүм: ушаглары сиркә, оперетта вә балет тамашаларына апарырдылар. Буна көрә дә о вахтын балет сәнәти усталарынын бөјүк бир дәстәсини өз көзүмлә көрә билмишдим. Мәнә мәшһур Мариус Петипанын бир сыра тамашаларына бахмаг сәадәти нәсиб олмушду. Һәтта инди һәмин көзәл, валеһедичи гурулушлары хатырлајанда һејрәт едирәм ки, о парлаглығын сәбәби нә иди, ахы електрик сәһнәјә јалныз 1886-чы илдән гәдәм гојмушдур, һәмин унудулмаз дөврдә исә театр газла ишыгландырылырды вә мән дә һәмишә театра газ јандырылмаздан әввәл кәлмәјә чалышырдым.

Кечән әсрин 70—90-чы илләриндә Русијада италјан операсына мараг чох күчлү иди. Патти, Котонни, Томанјо... кәнчләрин идеалына чеврилмишди. Јени дәбә ујғун олараг, бөјүкләр дә тамашалара кәлмәјә башладылар вә бизим евдә театр сөзү ади сөзләрдән биринә чеврилди. Бу, мәни чох севиндирирди, гәрибә, таныш олмадығымыз бир дүнја бизи кетдикчә өзүнә бағлајырды.

О илләрдә евимизин јанында, Светној булварда, Саломон сиркиндә көрдүјүм тамашалары сонралар һеч вахт унутмадым. Сиркә бу мәһәббәт бүтүн өмрүм боју давам еләди вә сонралар—1916 вә 1924-чү илләрдә Тифлис вә Бакыда ушаглыгдан таныш олдуғум ојунбаз Тантинин оғулларыны көрмәк мәнә әсл севинч кәтирмишди.

Сиркдән әлавә, оперетталар да мәнә бөјүк тә'сир көстәрмишди. Һәлә һеч бир драм тамашасына бахмамыш мән, М. В. Лентовскинин «Ермитаж» театрынын даими вә сәдагәтли тамашачысы идим...

Тәһсилим мүвәффәгијјәтлә давам едирди. Лакин мән нә исә гејри-ади, јени бир шејин интизары илә јашајырдым. Нәһајәт, бу көзләнилмәз һадисә баш верди: 1886-чы илдә мән илк дәфә драматик тамашаја бахдым.

Декабр ајынын 17-дә Академијанын јетишдирмәләрини Корш театрынын сәһәр тамашасына апардылар. А. А. Јаблочкинанын иштиракы илә «Јохсуллуг ејиб дејил» әсәри ојнанылырды. Бу тамаша мәним һәјатымда дөнүш јаратды вә бүтүн башга әјләнчәләр унудулду. Мән А. Островскинин «Јохсуллуг ејиб дејил» пјесини әлимдән јерә гојмурдум вә ону әзбәр өјрәнмишдим. Кәләчәк талејим һәлл олунмушду, бүтүн мејл вә һәвәсими сәһнәјә бағламышдым. Елә бил бүтүн һәјатым бир мәгсәдә — актјор олмаға доғру јөнәлмишди.

Бу илләр Москвада һәвәскар театр дәрнәкләринин чичәкләнмәси дөврү иди. Онлар өз тамашаларыны мүхтәлиф биналарда көстәрирдиләр. Индики Горки күчәсиндә јерләшән көһнә Пушкин театры фәалијјәтә белә бир һәвәскар дәрнәјиндән башламышды. Дәрнәјә Мос-

ква Бәдаје театрынын кәләчәк јарадычысы К. С. Алексејев рәһбәрлик едирди.

Бурадан, бу дәрнәкдән бөјүк сәнәтә, сәһнәјә бағлылығым башланыр; илк дәфә бурада гәти гәрара кәлдим: «Мәним һәјатым—сәһнәдәдир, анчаг сәһнәдә!» Чәршәнбә күнләри һәм рәссамлар, һәм әдәбијјатчылар, һәм Малы театрын ән күчлү әмәкдашлары, бир сөзлә, Москванын јарадычы адамлары бураја топлашырдылар. Мәним театрда «һәвәскарлығым» белә башланды.

Кечән әсрин 80-чи илләриндә Москвада шәхси театрларын ачылмасына ичазә верилмишди. А. А. Бренко да — театры үрәкдән севән бу гадын да, нәһајәт, өз истәјинә наил олмушду, әјаләт актјорларындан көзәл труппа дүзәлдилмиш вә бу труппа пешәкар театрларын чидди рәгибинә чеврилмишди. Тезликлә онун јаратдығы труппа ишкүзарлығы илә фәргләнән Ф. А. Коршун әлинә кечди. Ф. А. Корш Москвада шәхси театрларын јашамаг һүгугуну сүбут етди; хүсусән она гәдәр һеч кимин тәчрүбәдән кечирмәдији, шакирдләр үчүн һазырланан сәһәр тамашалары илә чидди һөрмәт газанды. Онун театрында күчлү актјор һеј'әти вар иди. Тәсадүфи дејилди ки, бу театра «актјор театры» дејилирди. Бу бахымдан А. С. Грибоједовун «Ағылдан бәла» әсәринин тамашасыны хатырламаг кифајәтдир. Һәмин тамашада Фамусов ролуну В. Н. Давыдов ојнајырды. О, гејри-ади актјор иди; сөзү, аһәнки, инсанпәрвәрлији һәр шејдән јүксәк тутурду, бунунла да тамашачыларын үрәјинә һаким

кәсилирди. Һәтта 80 јашы тамам оланда да, о, данышыг мәдәнијјәтиндәки јүксәк сәвијјәни елә горујуб сахламышды ки, буна јалныз һејрәтләнмәк оларды. Әлинә китара көтүрүб романс охумаға башламасы бәс иди ки, бизи тәрк-силаһ еләсин. Хүсусән, лал кинонун усталарындан бири Н. Н. Ходотовла онун дуети чох мараглы оларды.

«Ағылдан бәла», «Мүфәттиш» Коршун театрында ән чох ојнанылмыш әсәрләр иди. «Мүфәттиш»ин 1899-чу илдә көстәрилмиш бир тамашасынын програмыны сахлајырам: 74-чү тамашанын програмыны. Һәмин илләри Корш театрынын уғур вә чичәкләнмә дөврү сајмаг олар. Бурада тамашалара бахаркән ағлыма кәләрдими ки, мәним илк чыхышларым мәһз бу сәһнәдә олачаг?

Евимиздә сәһнә һаггында бир кәлмә белә ешитмәк истәмирдиләр. Театрда манеәсиз, әнкәлсиз ишләјә биләчәјимә үмидим дә јох иди. О вахт артыг мәним театра кәлишим ади бир һәвәслә бағлы дејилди, гаршысыалынмаз бир јанғыдан доғурду.

Һәр дәфә М. М. Јермолованын Тверској булварда јерләшән евинин јанындан кечәндә, она еһтирам әламәти олараг папағымы чыхарардым. Бөјүк вә Малы опера театрларынын һәр јени тамашасына илк бахышдан әввәл «Баш мәшг» кечирилирди ки, бу мәшгләрдә дә адәтән Москванын бүтүн театр ичтимаијјәти топлашырды. Мән дә имканы әлдән вермирдим. Онларла көрүш сон дәрәчә мараглы иди, чүнки һәр көрүш јени танышлыға, мараглы сәһ-

бәтләрә имкан јарадырды, мәнә чох шеј өјрәдирди. Бу мәшгләр барәдә һесабат мәгаләләри император театрлары идарәсинин нәшр етдији «Јежегодник» адлы журналда верилирди.

Һәмин вахтларда Мејнинкенчиләр театры Москваја гострола кәлмишди. Бу, шәһәрин театр һәјатында там бир чеврилишә сәбәб олду. Онларын «Ганлы тој» («Варфоламеј кечәси»), «Валенштејн дүшәркәси», «Пиколомини», «Јули Сезар», «Орлеан гызы» тамашаларына бахмаг мәнә мүјәссәр олмушду. Илк сыраларда бу тамашалара хүсуси ачкөзлүклә бахан бир адам отурарды, о, санки һеч нәји көздән гачырмамаға, сәһнәдәки ән хырда деталлары да јаддашына һәкк етмәјә чалышырды. Бу адам енсиклопедик билији олан, өз әтрафында инчәсәнәтә хидмәт еһтирасынын гајнар мүһитини јаратмағы һамыдан көзәл бачаран вә бу бахымдан, хүсуси мәһарәти илә сечилән К. С. Алексејев иди.

Бу тамашалардан јени јоллар ачылырды вә һәмин јолларла ирәлиләјән К. С. Алексејев көһнә театр ән'әнәләринин дағыдылмасы ишинә башлајырды. О, Мејнинкенчиләрдән нүмунә көтүрәрәк, јарадычы режиссор ишинин чидди тә'сири алтында мејдана чыхан парлаг актјор ифасындан гидаланараг, рус театрында режиссураны (о вахтадәк биздә јох иди) бәргәрар етди. К. С. Алексејевә гәдәр рус театры әсас е'тибарилә, актјор театры иди, һәр актјор өз билдији кими ојнајарды. К. С. Станиславски өзү дә бу барәдә јазыр: «Һерсог Мејнинкен халис режиссор гурулушу васитәләри илә, сон дәрәчә исте'дадлы артистләрин көмәји илә шаирләрин јарадычылыг мәрамыны ачыб бәдии шәкилдә көстәрмәји бачарырды. Санки Шиллерин вә Шекспирин гәлби труппада јашајырды».

Беләликлә, Малы театрын көзәл актјорлары, Гәрбин тәкәм-сејрәк гастрола кәләнләри, Мејненкенчиләрин бөјүк ансамбл тамашалары мәним һәјат јолуму тамамилә мүәјјәнләшдирди — сәһнә, сәһнә, сәһнә!..

1890-чы илин ијун ајынын 16-да аиләмиздән ајрылыб атла Москвадан Тулаја јола дүшдүм. Туладан азча аралыда Л. Н. Толстојун Јаснаја Полјана маликанәси јерләширди. Л. Н. Толстој өз мүасири олан нәсилләрин бүтүн фикир вә һиссләринин һакими иди. О вахтын кәнчләриндән чоху кими мәндә дә јеничә бурахылмыш «Крејсер сонатасы»нда Л. Н. Толстојун нә демәк истәдијини өјрәнмәјә бир мејл вар иди. Онунла шәхсән бу мөвзу әтрафында данышмаг истәјирдим.

Маликанәјә јахынлашаркән башы ағ шарлы вә маликанәјә кириш нишанәси олан кичик дирәкләр кәрдүм. Бу дирәкләрин јанында көркәми диггәти чәлб етмәјән көзәтчи отағы вар иди ки, диварында белә јазылмышды: «Евә бујурун, Татјана Толстаја». Әввәлчә мешәдән кечдим, учлары бир өлчүдә кәсилмиш коллуглары, чичәкликләри олан инкилиссајағы парка дүшдүм. Мәни гаршыламаға бој-бухунлу бир гадын кәлирди, о, Софија Андрејевна Толстаја имиш. Көрүнүр, бурада белә гәфил кәлишләр көзләнилмәз һадисә дејилди вә мәни сәмимијјәтлә гаршылајыб, чај тәклиф етдиләр. Ахшам тез дүшдү, гоча лакеј мәним

үчүн көзәл мәләфәләри олан јатағын ачылдығы отағы көстәрди. Кечирдијим һәјәчанлар, бөјүк инсанла көрүшүн интизары мәни јухудан тез ојатды вә парка кәзмәјә чыхдым. Бирдән паркын дәринликләриндә Л. Н. Толстојун бизим һамымыза И. Е. Репинин чәкдији шәкилдән таныш олан фигуруну өз дәјишилмәз «толстовка»сында көрдүм. Өзүмү сахлаја билмәјиб она тәрәф чумдум. Мән, «Һәрб вә сүлһ»ә, «Анна Каренина»ја һејрәтими, сәчдә етдијими дејәркән, Лев Николајевич үз-көзүнү туршудуб деди ки, бу, әсас дејил, јазычы сағлығында мүмкүн гәдәр өз әсәрләрини чап еләтдирмәмәлидир, чүнки бу заман о, күтләнин зөвгүндән асылы вәзијјәтдә олур.

Арадан узун илләр өтүб, лакин јазычы илә көрүшүмүзү, адамын үзүнә јох, үрәјинә бахан көзләрини индики кими хатырлајырам.

Л. Н. Толстојун иш отағы икикөзлү иди. Бири кениш, ичиндә бир нечә диван олан, диварларындан ов әшјалары асылмыш ири отаг иди. Бу, о вахтын мүлкәдар отағына бәнзәјирди вә балача гапысы китабла долу олан гоншу отаға ачылырды. Мәни хүсусән јазы столунун садә сәлигә-саһманы вә дөшәмәдә ири мәктуб галағы — дүнјанын һәр јериндән кәлмиш мәктублар һејрәтләндирди.

Лев Николајевич елә о вахт мәним гејд дәфтәрчәмдә белә бир гејд јазды: «А. А. Туганов мәнә баш чәкди. Лев Толстој».

Ахшам гонагсевәр ев саһибләри илә видалашыб Мтсенскдән кечиб Орјола кедән јолума давам етдим. Сонра да Кијевә тәләсдим.

Кијевдә афишалар тамашачылары «Белукинин евләнмәси» тамашасына дә'вәт едирди. Бу тамашада А. П. Рошшин-Инсаров вә Ф. П. Горев иштирак едирдиләр. Тамашаја бахыб Бојарскаја—Кијев әтрафындакы бағa кетдим. А. Ф. Федотовун кечмиш шакирдләри, јај мөвсүмүндә бураја кәлмиш курсантлар тамаша көстәрмәли идиләр.

Бир дәстә күл вә бир гуту конфет алыб, драм курсларындан олан јолдашларымы көрмәк үмиди илә, ән башлычасы, әјаләтдәки актјор ишини, онларын һәјат вә фәалијјәтини өз көзүмлә мүшаһидә етмәк һәвәси илә Бојарскаја кетдим. Буранын јај театрыны тапмаг чәтин дејилди. Лакин мәни тәәссүфләндиричи хәбәр көзләјирди; бағын гапысы тахта илә бағланмышды, көһнә афиша труппанын урадакы уғурсуз күнләрини тәсдиг едирди. Өзүмү итирмиш һалда кәзәндә чаван бир ханымла растлашдым вә һәјәчандан һәр шеји, өз мачәраларымы она данышдым. Сән демә театрдан башы чыхырмыш, күлләри вә конфети вериб, онунла таныш олдум. О, кәләчәк шаиримиз Татјана Лвовна Шепкина-Куперник иди.

Гејри-мүәјјән бир әһвали-руһијјә илә бу әјаләти хејли кәзиб долашдым вә инандым ки, сәфәрим, доғрудан да, уғурсуздур, әјаләт театры илә танышлыг мәнә гисмәт олмады. Һәр шеј гатмагарышыг бир вәзијјәтдә иди — Харковда, Тулада, Орјолда јај театры јерли-дибли јох иди. Јәгин ки, бурада театр үчүн јај мөвсүмү дејилән анлајыш мөвчуд дејилди.

Театр е'ланларыны вә театр журналларыны көздән кечирәрәк мән һәлә дә ахтарырдым,

көтүр-гој едирдим: һара кетмәк, нә етмәк, нә чүр аддым атмаг?.. Тезликлә гәрара кәлдим. Ики јастыг вә бир адјалымы, Шекспирин китабыны голтуғума вуруб, пулсуз-парасыз Петербурга кетдим—Васили Островски театрында өзүмү сынагдан кечирмәји гәт етмишдим. Көрүнүр, мәним харичи көркәмим Васили Островски театрында ишләјән А. Ф. Макаров-Јуневин хошуна кәлди вә о, мәнә о вахтлар чох кениш јајылмыш ејни адлы тамашада ачарчы Ванка ролуну тәклиф етди, өзү дә һәмин тамашада рус маһныларынын ифачысы иди. «Ачарчы Ванка»да мәним илк чыхышым тә'сирсиз галмады, тә'сир һәлә бир јана галсын, һеч нә илә изаһ едә билмәдијим бир һадисә дә баш верди, мәнә «Антонио вә Клеопатра»да Антонио, «Адриен Лекуврер»дә Морис Саксонски вә дәһшәтә бах ки, һәтта «Маскарад»да Арбенин кими роллар тапшырылды. О вахтлар мән бу ролларыойнајырдым, һалбуки сонралар сәһнәдә ониллик тәчрүбәм ола-ола да мән һәмин ролларыөһдәмә көтүрмәјә чәсарәт етмирдим. Әлбәттә, бүтүн бунлар мәни разы сала билмәзди. Ола билмәзди ки, еләчә сөзләри әзбәрләјиб сәһнәјә чыхасан, ахы, сәһнәјә чыхмаг үчүн әсл һазырлыг иши көрүлмәлидир; о заман һәлә бизим бундан хәбәримиз јох иди.

Аз сонра М. И. Писаревин үстүнә көндәриш кағызы алыб, Николајев проспектинә, онун јанына кетдим. Модест Иванович, мәни меһрибанлыгла гаршылајыб, өзүнүн кечмиш арвады П. А. Стрепетоваја мәктуб јазды. Онунла көрүш мәним театрдакы ишимин, театр тәһсилимин әһәмијјәтли анларындандыр. Көзләри јарыјумулу һалда креслода отурмуш вә мәнә үзкүн гары тә'сири бағышлајан бир адамла гаршылашдым. Саламлашыб, мәктубу она вердим. Писарев мәктубда јазырды ки, һансы тамашадаса ојнамаг үчүн она тәрәфмүгабил көндәрир вә хаһиш едирди ки, мәнимлә мәшг еләсин. Фикримдә артыг бура кәлдијимә пешман олмушдум, тамашада бу гоча вә көзәл олмајан арвада севки изһар едәчәјим мәнә гәрибә кәлирди. Лакин биз пјеси охујанда көзләрим өнүндә аләм бир-биринә гарышды. О, дүшкүн бир гарыдан әсл көзәлә чеврилди, көзләри алышыб јанырды, бу һисс кетдикчә күчләнирди вә мәшгимизин ахырында артыг она дәличәсинә вурулмушдум, ролу ојнајанда мәнә лазым олачаг һисләр үрәјимдә ашыб-дашырды. Онун јанындан кедәндә әсл веркинин, исте'дадын нә олдуғуну анламаға башламышдым.

Мүхтәлиф чыхышлар, мәшгләр, сәһәрдән-ахшама ора-бура гачмағым, ајағымын јалынлығы, мәнзилин сојуглуғу мәни һәтта өз јастыг вә адјалымы сатмаға мәчбур етди, амма сынмадым, өз улдузумун доғачағына инамымы итирмәдим. Әзиз достум, кичик бачым мәнә јазырды ки, Москвада Владимир Иванович Немирович-Данченконун гардашы Васили Ивановичлә көрүшүб вә онунла мәним һаггымда данышыб. Үмид ичиндә В. И. Немирович-Данченконун јанына јола дүшдүм. О, мәни јахшы гаршылады вә Панев театрына көндәрди. Илк ролум Лермонтовун «Маскарад»ында иди. «Һамлет»дә ојнадығым Һорасио исә узун

мүддәт јадымдан чыхмаз. Бу тамаша демәк олар ки, мәшгсиз вә декорасија һазырлығы көрүлмәдән ојнанылды.

Ајлар өтүр вә мән Петербург театрындакы ишимин һечсизлијини јаваш-јаваш баша дүшүрдүм. Орада башдан-ајаға халтура һөкм сүрүрдү. Гәлбимдә тезликлә јенидән әјаләт театрына кетмәк һәвәси баш галдырды. Сарисинә В. И. Бибинин труппасына кәлдим. О, Курочкин гардашларынын театрыны кирајә көтүрмүшдү. Илк тамашадан сонра, «јолдашлығын әсас дајағы» труппасы нә исә ајдын олмајан бир сәбәб үзүндән јоха чыхды вә репертуарын әсас ағырлығы мәним чијнимә дүшдү. Бурада репертуарын чох һиссәси — пул кәтирән мелодрамлардан ибарәт иди.

Сарисиндә кечән о мөвсүм мәним үчүн мәһәк дашы, әсл мәктәб олду. Илк дәфә коллектив әмәји дујдум, актјор һәјатынын бүтүн чәтинликләрини һисс еләдим. Чәмијјәтин актјора мүнасибәти дәһшәтли һал алмышды, ону һәр чүр лаға гојур, адам һесаб еләмирдиләр, актрисалардан исә һеч данышмаға дәјмәзди.

Әввәлчә Сарисиндә, сонра Симбирскдә мүәјјән тәчрүбә топлајандан сонра Москвада, алман клубунда А. А. Рассказовун дәстәсиндә чыхыш еләмәјә башладым. Иш елә кәтирди ки, бир дәфә Кунтсеводакы консертләрин бириндә режиссор Д. А. Александров мәнә Ф. А. Корша мүрачиәт етмәји мәсләһәт көрдү. Ф. А. Коршун јанына кетдим, һәмин о театра ки, орда илк дәфә драматик тамаша көрмүшдүм. Ф. А. Корш чох назик, уча сәслә данышырды; гулаг асыб ајы гырх маната мәни театра гәбул

АЛ 164712

еләди. Коршун вердији илк ролда — лакеј ролунда, мәктуб дашыјырдым, бирчә сөзүм дә јох иди. Бу «лал» ролума чох чидди јанашырдым вә чидди-чәһдим тезликлә өз бәһрәсини верди. Бурада ишләдијим елә илк мөвсүмдә артыг «Туфан»да Борис, «Ағылдан бәла»да Молчалин ролларыны ојнајырдым. Мөвсүм гуртарандан сонра театрын кәнч актјорлары дәстә илә әјаләтләрә чыхыш етмәјә кедирдиләр. Шәһәрдән-шәһәрә кечдикчә актјор һәјатыны даһа јахшы өјрәнир, онларын чәкдикләри әзијјәтин шаһиди олурдум. Лакин бир шеј дә вар ки, бу чәһәтдән Корш театры нисбәтән јахшы вәзијјәтдә иди. Бурада ишләмәк мөвсүмлә олса да, актјорларын чоху илләр узуну театрдан узаглашмырдылар. Театрын өз дахили ән'әнәси вар иди, бу ән'әнәни һамыны бирләшдирән васитәләрдән бири сајмаг олар. Белә ки, мөвсүмүн әввәлиндә фоједә ири маса бәзәнирди, бүтүн труппа бир јердә сәһәр јемәјинә топлашырды. Актјорларын мөвсүмгабағы илк танышлыглары вә көрүшләри дә бу заман олурду, јени пјесләр, гаршыдакы бенефисләр барәдә сөһбәт кедирди. Театрда «Корш чүмәси» ганун һалыны алмышды, һәмин күнләр бахыш тамашалары вә актјорларын бенефисләри кечирилирди. Һәр чүмә јени тамаша көстәрилирди, һәмин күндә иштирак етмәмәјин чәзасы ағыр иди.

Башга әламәтдар күн базар ертәси иди. Һәмин күн театр ағзыначан адамла долу оларды.

О заман Ф. А. Коршун тәшәббүсү илә кечирилән сәһәр көрүшләри мәшһур иди вә өз

1845—2

Ф. Ахундов ад.
Азәрб. Республика
КИТАБХАНАСЫ

тәшәббүскарына хүсуси һөрмәт газандырмышды. Белә көрүшләрә о хүсуси мә'на вә әһәмијјәт верирди.

Һәмин күнләрдә репертуара А. Н. Островскинин демәк олар бүтүн пјесләри, еләчә дә «Мүфәттиш», «Ағылдан бәла», «Һамлет» вә башга әсәрләр дахил иди.

1897-чи илдә Корш мәним илк бенефисими тәшкил етди. Мән хүсуси олараг тәрчүмә едилмиш бир пәрдәли пјесләрдән әлавә, Зудерманын «Содомун өлүмү» әсәриндә севдијим бир ролда — рәссам Виллинин ролунда ојнадым.

О дөврдән јадымда галан тамашалардан бири дә «Кречинскинин тоју»дур. Бу, фотошәкли чәкилмиш тамашаларымыздандыр. Өз иллик мәчмуәләри олан вә өз тамашалары барәдә материаллар, шәкилләр дәрч етдирән Бөјүк театрдан вә Малы театрдан фәргли олараг бу, о вахт надир һадисә иди. Тәәссүф ки, шәкли чәкилмәдијинә көрә бир сыра көзәл тамашалардан һеч бир из галмамышдыр.

О илләри хатырларкән А. С. Суворовун театры барәдә дә данышмаг лазым кәлир. Бу театрын күчлү «Новоје времја» гәзети варды, мадди имканлары да чох јахшы иди. Театр јухары тәбәгәләрә, чиновникләрә хидмәт едирди; онлара мә'нәви гида верирди.

Әслиндә, Корш театрынын да өз сифаришчиләри вар иди. Бунлар тачирләр, биржа саһибләри идиләр вә театра әјләнмәјә кәлирдиләр. Буна көрә дә театрын репертуарында классик пјесләрлә јанашы Корш вә дикәр тәрчүмәчиләр тәрәфиндән Гәрбин русчаја чеврилән јүнкүл әсәрләри дә јер тутурду. Белә

тамашаларда актјор өзүнү көстәрә биләрдими? Әлбәттә, јох! Өз фикрими әсасландырмаг үчүн ики көзәл актјору мисал чәкмәк истәјирәм—П. Н. Орленеви вә И. М. Москвини. Коршун јанында фәалијјәтимин илк күнләриндән бу бөјүк актјорларла достлашмышдыг. Севинчимизи вә кәдәримизи бир-биримизлә бөлүшәрдик. Үчүмүз дә чаван идик, үрәјимиз театра мәһәббәтлә, үмидләрлә долу иди. П. Н. Орленев водевилләрдә ојнајырды вә һеч кимин ағлына кәлмирди ки, бу актјорун варлығында нечә бөјүк истe'дед, нечә парлаг вә дәрин фитри габилијјәт кизләнир. Бәс Иван Москвин! Чиддилији илә о, чәлд, гызғын Л. Н. Орленевин әкси иди. О да хырда водевилләрдә вә епизодик ролларда ојнаја-ојнаја диггәтдән кәнарда галмышды.

Лакин мәним бу ики достум, әввәлләр јалныз епизодик ролларда ојнајан Москвин вә Орленев «Чар Фјодор»да илк биркә чыхышлары илә бирдән-бирә мәшһурлашдылар. Русијанын бүтүн театр ичтимаијјәти онлардан данышмаға башлады. Ким тәсәввүр едәјә биләрди ки, Коршун јанында, бизим арамызда белә парлаг, тәкраролунмаз истe'дадлар вар. Вә аллаһ билир, бу тәсадүфә гәдәр онларын нә гәдәр вахтлары һәдәр кетмишди. Бүтүн бунлар бир даһа тәсдиг едирди ки, театра әсл режиссор лазымдыр.

Корш театрында режиссор ишинин бә'зи әламәтләри вар иди, лакин М. В. Аграмовдан сонра тезликлә бу әламәтләр итди, көһнә суфлјор режиссор олду, сонра исә һәр ил тәзәләнән јени-јени адамларла ишләјәси олдуг. Он-

лар əсасəн роллары бөлүшдүрмəклə мəшғул олурдулар; даһа доғрусу, мəшглəри тə'јин едир, роллары пајлашдырыр, гајда-гануна нəзарəт едир, јə'ни режиссорлуғун јалныз əлифбасы сајылан ишлəри көрүрдүлəр.

Бу театрын ахырынчы мөвсүмүндə мəнə көзəл режиссор Н. Н. Синелниковла ишлəмəк гисмəт олду. О, тезликлə театры чанландырды; бир-биринин ардынча чидди тамашалар һазырлады. Мəн «Чар Фјодор»да Борис Годунов, «Измаил»дə адјутант Потјомкин, «Јени дүнја»да Марк ролларында уғур газандым. Лакин театрда ардычыл, планлы иш олмамасы мəни безикдирмишди. Репертуарда əсл драматик əсəрлəр чох аз иди, бурада актјорлуг иши галмамышды. Бүтүн мөвсүм əрзиндə мəн чəми бир пјесдə ојнамышдым, буна көрə дə ишин чох олдуғу јерлəрə, һəр һансы бир əјалəтə кетмəк арзум кетдикчə күчлəнирди. Москва Бəдаје театры илə марагланмағым бу арзума тəкан верди. Өз фəалијјəтинə һəвəскар əјлəнчəси кими башлајан бу театрын сонралар бүтүн дүнјада əвəзи јох иди. Театрда көрүлəн бөјүк ишин əсл мə'насыны дəрк едирдилəр, актјора гајғы вə мəһəббəт вар иди. Бу, илк рус театры иди ки, режиссор-мүəллим, режиссор-педагог, режиссор-тəшкилачынын мөвгејини белə ајдын көстəрирди. Театрын баш мəшглəри əсл бајрама чеврилирди вə ораја Москванын бүтүн театр ичтимаијјəти топлашырды. Һəр јени тамашадан сонра тамашачылар арасында Бəдаје театрынын нүфузу даһа да артырды. Бурада һəр шеј јүксəк сəвијјəдə иди, театрдакы əһвали-руһијјə адамы һəвəслəндирирди, ишлəмəјə сөвг едирди, сəһнəјə вə актјора мəһəббəти артырырды. Јадымдадыр, гəзет мəгалəлəриндə театра əввəлчə о гəдəр дə рəғбəтлə јанашылмырды, лакин тəдричəн онун башладығы ишин бөјүклүјүнү дəрк етдилəр.

Гəти гəрара кəлмишдим. Јанвар ајынын 26-да вида бенефисимин вахты јетишди. Узун мүддəт тəрəддүд ичиндə галсам да, нəһајəт Шиллерин «Гачаглар»ы үзəриндə дајандым. Тамашаны Н. Н. Синелников һазырламышды, бурада көзəл актјор һеј'əти ојнајырды — Ф. Горин, О. Митскевич, сонралар танынмыш əјалəт комики К. Гарин, И. Пелтсер, Г. Высотски вə башгалары. «Театралныје известија» гəзетинин һəмин күнлəрдəки бир нөмрəсиндə мəним вида бенефисим һаггында хош сөзлəр вə ше'р дəрч олунмушду.

Елə ки, Тулаја, С. И. Томскинин антерепризинə кетдим, о саат театр јаратмаг вə бина тикмəк гајғылары мəни бүрүдү, узун иллəр јерли актјорлар сиркин бинасында ојнамышдылар. Јерли архијереј бизим əлејһимизə мүбаризə апарырды вə «шејтан јувасы» һаггында һеч ешитмəк белə истəмирди, тамаша көстəрилмəсинə гəти ичазə вермирди. Иши мүрəккəблəшдирəн һəм дə бу иди ки, репертуара Толстојун «Грознынын өлүмү», «Чар Фјодор» вə «Чар Борис» əсəрлəри дахилди. Мəн əјнимə фрак кејиб архијерејин һүзуруна кедəси олдум. О, Толстојун əлејһинə бүтөв бир нитг, узун бир моизə сөјлəди; сəн бир ишə бах ки, православ килсəси она лə'нəт охујур, амма бизим театр пјеслəрини тамашаја гојур. Баша

дүшдүм ки, «ә'лаһәзрәт» сәһв јолдадыр, јалан мә'лумат алыб, изаһ еләдим ки, бизим репертуарда лә'нәтләнмиш Толстојун јох, граф Алексеј Толстојун пјесләри вар вә аллаһсыз Лев Толстојун да она һеч бир дәхли јохдур.

Мүәјјән даирәләрдә мәним архијерејин јанына тәшрифим сөз-сөһбәтә чеврилди, бир мүддәт диггәт мәркәзиндә олдум. Лакин театр тикинтиси барәдә арзум боша чыхды. Буна көрә дә Тула илә — әсл әјаләтлә — там олмаса да, мүәјјән тәмасым мәһз Томскинин антрепризиндә олду. Репертуар әввәлчәдән тутулса да, актјорлара иш тапшырылса да, бурада елә илк күндән чидди чәтинликләрлә гаршылашдым, иш үчүн демәк олар ки, һеч бир шәраит јох иди.

Тезликлә Туланы тәрк едиб Самараја, танынмыш әјаләт театр саһибкары П. Л. Медведјевин јанына кәлдим. О, Волгабоју шәһәрләрдә театрлары олан мәшһур антрепренер Л. М. Медведјевин оғлу иди. Л. М. Медведјев бүтөв бир нәсил актјор јетишдирмишдир ки, онларын бә'зиләри сонралар шөһрәт газанмышдылар.

Самарада кечирдијим илк мөвсүм чох гајнар иди, башым ишә мөһкәм гарышмышды, беш ајда 170 тамашада ојнамышдым. Тәзә пјесләр охунурду, орадакы персонажларын сајы труппадакы актјорларын сајындан чох оланда «артыг» персонаж гараланырды. Бундан сонра тәләсик әсәрин үзүнү көчүрүрдүк, сонра бир оху, бир мәшг вә тезчә дә тамаша көстәрилирди: әввәлчәдән билирдик ки, о, чәми бирчә дәфә ојнанылачаг. Суфлјор тамашанын вачиб «үнсүрләриндән» иди. Јахшы суфлјор вә режиссор көмәкчиси тамашанын уғурлу кетмәсиндә әсас рол ојнајырды. Гыш репертуарына А. П. Чеховун бүтүн пјесләри салынмышды, лакин бу пјесләр дә чәми бир-ики мәшгдән сонра көстәрилдијинә көрә һеч бир мүвәффәгијјәт газана билмәди. Бәдаје театрында Чеховун әсәрләринин сәһнә һәјатыны күрдүјүмә көрә Самарадакы бу тамашалар мәни дәһшәтә кәтирирди вә о вахт өзүмә сөз вердим ки, Чехову дујан вә севән мүвафиг актјор һеј'әти топланана вә лазымынча мәшг етмәк имканы јаранана гәдәр онун пјесләриндә ојнамајачағам! Вә бундан сонра он ил мүддәтиндә Чеховун бирчә пјесинин тамашасында да ојнамадым. Бу да Чехов театрына өзүнәмәхсус еһтирам вә пәрәстиш иди.

Самарада ишләдијим вахт актјорларын сәһнәдәки ачизлијини көрүб, өзүм тамаша һазырламаг үчүн ичазә истәдим. Ону дејим ки, мәним илк тәчрүбәм јахшы нәтичә верди.

Аз сонра Һәштәрхана кетдим. Орада да театр бинасы тачир Плотникова мәхсус иди вә Плотников театры адланырды. Бурада мәни бөјүк севинч — Александр театрынын көһнә режиссору өзү үчүн јох, актјор үчүн, театр үчүн ишләјән, сөзүн әсл мә'насында режиссор олан М. Ј. Јевкенјевлә көрүш көзләјирди.

1902-чи ил Максим Горкинин «Мешшанлар» вә «Һәјатын дибиндә» адлы пјесләринин мејдана кәлмәси илә әламәтдар иди. «Мешшанлар»ын елә илк тамашасында биз нә исә гејри-ади, сон дәрәчә мараглы бир әсәрин мејдана кәлдијини һисс еләдик.

Елә илк тамашада, мәнә доғма вә јахын олан Нил ролунда ојнајаркән мән нә исә јени бир баһарын јахынлашдығыны, сүбһүн ачылдығыны һисс едирдим.

Тамаша чох јахшы кечди вә башга вахтлардан фәргли олараг дәфәләрлә тәкрар олунду вә һәр дәфә дә театр һәвәскарларынын алгышларыјла гаршыланды.

Бу дөврдә даһа чидди, даһа ағыллы тамашаларын илк нүмунәләри мејдана кәлирди, тәкчә бир охујла вә ја тәләсик бир мәшглә тамаша көстәрмәк мүмкүн дејилди, даһа мүрәккәб формалар ахтарылырды.

Режиссор М. Ј. Јевкенјев М. Горкинин дикәр пјесини, «Һәјатын дибиндә»ни дә бөјүк јарадычылыг тәләбкарлығы илә һазырлады. Беләликлә, театрда әсл чанланма јаранды. Лакин «Һәјатын дибиндә» тамашасынын көстәрилмәсинә ичазә алмаг о гәдәр дә асан дејилди. Әсәр артыг пајтахт театрларында көстәрилсә дә Һәштәрханда губернатор ону тамамилә гадаған едәчәјилә театры һәдәләјирди.

Нәһајәт, феврал ајынын 10-да М. Ј. Јевкенјевин бенефисиндә биз бөјүк һәвәслә «Һәјатын дибиндә» тамашасыны көстәрдик, бундан сонра тамаша үч дәфә дә ојнанылды, лакин сензорун чидди «тәсһиһ»ләри илә...

Һәштәрханда күнләрим мүхтәлиф һадисәләрлә о гәдәр долу иди ки, аз гала әсас мәгсәдим јаддан чыхмышды, ахы мән бураја, бир нөв, Қоршун чәмијјәтинә бәнзәр бир дәстә—өз дәстәми јаратмаға кәлмишдим. Волганын бузу ачылан кими биз театр һеј'этилә биркә Петербурга кәлдик.

О илләрдә Петербургда гадын антреприз-ләри дәбә дүшмүшдү. Артистликдә о гәдәр дә бәхти кәтирмәмиш, лакин өзү көзәл олан актриса Некрасова-Колчинскаја Озеркада антреприз јаратмаг гәрарына кәлмишди. Јај ајларыны Петербург әтрафында, бағда кечирмәк фикри илә Озеркаја, онун јанына кетдим. Лакин театр һәлә һазыр дејилди вә мән Нижегород операсыны сахлајан А. Ајхенвалдын антрепризинә кедәси олдум. Һәмин вахт бурада Ф. И. Шалјапин вә Н. Н. Фигнер гастролда идиләр, лакин арада бош галан күнләри долдурмаг үчүн А. Ајхенвалд труппа јығмышды — «Мешшанлар», «Һәјатын дибиндә» вә с. әсәрләри тамашаја гојмаг истәјирди. Режиссор В. М. Јаснов иди.

Нижнидә биз Н. Н. Фигнерә мәхсус олан театрда ојнамаға башладыг. Бир дәфә тамашалардан һансындаса пәрдә архасында сөз јајылды ки, Максим Горки вә Фјодор Шалјапин салонда отурублар. Ф. Шалјапинлә таныш идим вә мәни даһа чох һәјәчанландыран тамашада севимли, танынмыш јазычынын иштиракы иди.

«Һәјатын дибиндә» биздә чох ојнанылмышды, буна көрә дә өзүмүзү јахшы, архајын һисс едирдик. Әсас диггәтимиз бир мәгсәдә јөнәлмишди: онларын тамаша һаггында рә'јини ешитмәк. Тамашадан сонра Ф. Шалјапин мәним далымча адам көндәрди. Мән Васка Пепели ојнајырдым вә үчүнчү пәрдәдән сонра бош идим.

Алексеј Максимович тамашамыздан разы галдығыны билдирди, режиссор трактовкасы-

ны бәјәнди вә һисс еләдим ки, индијәдәк бирчә дәфә дә көрүшмәдијим бу адам мәнә нечә дә јахындыр, руһән доғмадыр. Әслиндә, бу доғрудан да, belә иди. Чүнки о вахтлар биз елә Алексеј Максимовичин фикирләшдији кими фикирләширдик вә мән она һәм дә ики севимли ролумун—Нил вә Пепелин јарадычысы кими бахырдым. Һәтта кејимдә дә она бәнзәмәјә чалышырдым; јахасы јандан олан көјнәк кејир вә Максим Горкисајағы һүндүрдабан ајаггабыда кәзирдим.

1904—1905-чи ил мөвсүмүндә П. П. Медведјев мәнә Јарославл шәһәриндә ишләмәји тәклиф етди. Бурада режиссорлуг иши бүтөвлүклә мәнә е'тибар олунду, бундан әлавә о вахтадәк јахшы, зәнкин репертуарым вар иди. Мән хүсуси һәвәслә режиссорлуг ишинә киришдим. Мөвсүм гыса иди. Октјабрын ахырындан февралын сонунадәк. Бу вахт әрзиндә мәним адыма үч бенефис верилди, бенефисләр һәм актјорлара, һәм дә антрепризә хејирли иди, лакин шәхсән мәни һеч вахт гане еләмирди.

Јадымдадыр, һәмин күнләрдә дә мәни гүссә бүрүјүрдү вә актјор һәјәчанынын чәтинликләринә гаршы үрәјимдә гәзәб һисси баш галдырырды.

Бизим илк сазишимиздә П. П. Медведјев мәним амплуамы «драматик-ашиг» кими мүәјјәнләшдирсә дә сонралар һәр дәфә јени амплуалар әлавә едирди вә ахырда мәним мугавиләмдә актјор хүсусијјәтләрими көстәрән узун бир сијаһы әмәлә кәлмишди.

Медведјев мүгавиләмиздә ојнамалы олдуғум бир сыра ролларын адларыны да јазмышды, онлар арасында Һамлет дә вар иди.

Мән Һамлети ојнамаға һеч вахт разы олмамышдым, билирдим ки, бу ролу гејри-ади бир сәвијјәдә, әвәзсиз ојнамаг лазымдыр. Бу ролдан горхурдум; јәгин ки П. П. Медведјев бу ролу мүгавиләјә мәни чәсарәтә кәтирмәк үчүн јазмышды. Беләликлә, мән факт гаршысында галмышдым вә өзүмү топлајыб Һамлети ојнамагдан башга јолум јох иди. Демәк олар ки, бүтөв бир мөвсүм әрзиндә мән өз мүвазинәтимдән чыхмыш вәзијјәтдә кәзиб доландым. Һәр јердә өзүмү Һамлетин јеринә гојур, өзүмү Һамлет кими тәсәввүрә кәтирир вә һәјәчанла өз чығаллығымын нәтичәсини көзләјирдим. Ахы, театр ојун-әјләнчә, кеф-дамаг јери, учуз шөһрәт мејданы, өзүнәвурғунлуг вә күтләни јүнкүлчә әјләндирмәк јери дејил, бөјүк мәктәб, мүгәддәс мә'бәддир. Мән актјору ән јүксәк идеалларын чарчысы һесаб едирдим. Актјор — јә'ни кәләчәк чәмијјәтин тәрбијәчиси, актјор — јә'ни азлыг тәшкил едән дүшүнчәли адамларын күчү вә үмиди; она еһтијач, хүсусән белә бир тарихи шәраитдә — һәр тәрәфдә фәалијјәтсизлик дујулан, ичтимаи гүввәнин тәнәззүлә уғрадығы бир дөврдә гат-гат артмышды. Фикирләширдим ки, актјор олмаг тәкчә сәадәт дејил, һәм дә өз халгын гаршысында бөјүк борчдур. Лакин бу бөјүк сәвијјәјә јетишмәк үчүн уча һиссләрлә јашамалысан, она һазырлашмалысан вә даим јүксәклијә доғру чан атмалысан; елә бир јүксәклијә ки, орада үфүгләр кенишләнир вә орада актјор бүтүн көзәлликләри, инсан дүнјасынын ја-

ратдығы бүтүн мө'чүзәләрин мәркәзиндә дајаныр.

Мәним һәјәчаным гејри-ади һәддә чатмышды. Истәјирдим ки, јатым вә бир дә тамаша кедәндә ајылым. Лакин һәгигәт ајры чүрә иди, мәшгләр кедирди, һәјат өз ади гајдасында давам едирди. Өз ролуму чохдан әзбәр билирдим, лакин мәнә елә кәлирди ки, ролу јашамаг, Шекспирин бөјүк јарадычылыг мө'чүзәсини тамамилә дәрк етмәк мәним ишим дејил вә «Һамлет»ин илк тамашасында кечирдијим һиссләр өмрүм боју бир дә тәкрар олунмады.

«Һамлет» үзәриндәки ишими хатырлајанда өзүмдән асылы олмадан һәјәчанланырам. Дејирләр ки, Шекспир һаггында о гәдәр јазылыб ки, онлары јығсан бөјүк бир еви долдурар. Бәс мәним өз ағлымда, Шекспири охудуғум андан башлајараг нә гәдәр китаб, мәгалә, фикир јаранмышды. Елә билирәм һәр актјорун өз фикир хәзинәси вар ки, һәјатда раст кәлдији нә варса ораја јығыр. Шәкилми, мараглы бир типми, јахуд етнографија, костјумлар, кимләринсә фикирләри — һамысыны актјор өз јаддашына көчүрүр вә бу хәзинәдән нәји нә вахт көтүрәчәјини билмир. Лакин бирдән өз ирадәндән асылы олмајараг ајдынлашдырырсан ки, сәни чохдан бәри нараһат едән мәһз елә о хәзинәдир. Актјор әмәји, актјорун кимисә, нәјисә тәчәссүмү нечә дә ширриндир. Мәнә елә кәлир, актјор өз ишиндән о вахт даһа чох разы галыр ки, јаратдығы образын кетдикчә чанландығыны, тохудуғу скелетин кетдикчә әтә-гана кәлдијини һисс едир. Будур, онун нәбзи вурду, будур, актјор бир үрәјин чырпынтысыны һисс етди вә образ чанланды, о образ ки, Шекспир демиш, актјор ону өз гәлбинин көзү илә көрмүшдү.

Лакин тәләсик, бијара бәнзәјән ишдә актјорун үрәјинә белә јүксәк зөвг надир һалларда јол тапыр.

Адәтән јај вә гыш мөвсүмләри арасында фасилә оларды вә бу фасиләдә сәһнәдә иш гызышарды. Белә вахтларда биз мәркәзлә әлагәни үзмәмәк үчүн адәтән ја Москваја, ја да Петербурга кедәрдик. Театрларда баш верән јениликләрдән хәбәр тутмаг үчүн һадисәләрин мәркәзиндә, мәнбәјиндә олмаг истәјирдик. Мән шәһәрә сәс салан бүтүн тамашалара бахмајараг тәләсәр, опера вә балетә бахар, симфоник консертләрдә иштирак едәр, бурада олмадығым дөврдә мәһрум олдуғум нә вар идисә һамысыны әлдә етмәјә чан атардым.

Шәкил галерејалары вә сәркиләр мәним еһтираса чеврилмиш һәвәсим иди. И. С. Репинлә (Финландијада онун бағында да олмушдум) вә башга рәссамларла јахындан танышлығым мәнә рәнккарлығы севмәји вә гијмәтләндирмәји өјрәтмишди. Мәнчә, актјорун фантазијасыны инкишаф етдирмәкдә бојакарлығын јерини һеч нә вермәз... Мәнә елә кәлир ки, инчәсәнәтин бу саһәси илә марагланмајан, бөјүк рәссамларын әсәрләрини өјрәнмәјән актјор она өз фәалијјәтиндә лазым олан чох бөјүк бир тә'сир мәнбәјиндән, зөвг мәнбәјиндән мәһрум едир.

Узаг Шәргдән башлајараг гәрбә гәдәр, шималдан чәнубадәк һарда олмушамса, бүтүн шәһәрләрдә һәр јердә, һәмишә музејләрлә, шә-

кил галерејалары илә, сәркиләрлә марагланмышам, өјрәнмишәм, өзүмә лазым олан ҝејдләри еләмишәм. Кәләчәкдә, сәһнәдә мәнә лазым ола биләчәк нә варса, һамысы илә марагланмышам. Һәтта һәрби хидмәт вә бу чәһәтдән мәним хејримә олуб. Һәрби гајдалары, силаһларла рәфтары, һәрби кејим өјрәнмишәм. Соломонскинин сиркиндә мән танынмыш атчапан Марија Готфруадан ат ојнатмаг өјрәнирдим. Тез-тез јыхылсам, әзилсәм дә һәр һалда сәһнәдә јахылмамағы өјрәндим вә елә билирәм ки, өз бәдәнини идарә етмәк бачарығы актјора һәмишә кәрәкдир.

Актјор рәггаслығы, үзкүчүлүјү, сүварилији, хизәк вә велосипед сүрмәји бачармалыдыр.

...Б. П. Медведјевлә ишләдијим дикәр шәһәр Владигафгаз иди. О, өзү Нижни Новгородда галса да труппаны бүтөвлүклә мәнә е'тибар етмишди. Беләликлә, Владигафгазда мәним актјорлуг вә режиссорлуг ишимә тәшкилатчылыг вә рәһбәрлик вәзифәси дә әлавә олунмушду.

Демәк олар ки, һәр күн јени тамашалар көстәрирдик. Владигафгаздакы гыш мөвсүмүндә һазырладығымыз бүтүн тамашаларын ән јахшысы Леонид Андрејевин «Өмрүмүзүн күнләри» пјесинин бөјүк мүвәффәгијјәт газанан тамашасы иди.

Бу шәһәрлә вида бенефисимдә мәнә тәгдим олунан тәбрик үнванында сәһнә фәалијјәтим, режиссор кими рәһбәрлијим гејд олунса да актјорлуғум һаггында көзәл сөзләр дејилмәси мәни даһа чох севиндирирди.

Актјор һәјаты мәни шәһәрдән-шәһәрә атырды. П. П. Медведјевлә ишләдијим ахырынчы мөвсүм 1909—1910-чу илдә Нижни Новгородда кечирдијим мөвсүм иди. Һәмин ил Медведјев чох күчлү труппа топламышды. Режиссор јенә М. Ј. Јевкенјев иди, лакин о мөвсүмү баша вура билмәди, амансыз өлүм ону әлимиздән алды. О, көзәл инсан иди, сәһнәни севирди, сәһнә јолдашы, досту М. Г. Савинин сөзләрини о там һүгугла өзү һаггында дејә биләрди: «Сәһнә — мәним һәјатымдыр».

Үмумијјәтлә, һәјат мүрәккәб вә чохчәһәтлидир, һадисәләр сүр'әтлә баш верир, дајанмаг вә дүшүнмәк имканыны әлимиздән алыр, актјорун һәјаты исә һадисәләрин, адамларын, тәәссүратын даһа тез-тез дәјишилмәси илә адамы һејран едир...

О бүтүн гәлби илә театра бағлы иди, бөјүк һәјат тәчрүбәси вә сәһнә билији илә әјаләтә кәлмишди. М. Ј. Јевкенјев әјаләт театрына чәсарәт кәтирди, бизә сәнәтин бир чох сиррини ачды. О, инчәсәнәтин бајрағыны мүгәддәс сахлајыр вә гысганчлыгла горујурду. Бу көзәл режиссорун сонунчу тамашасы — «Гу нәғмәси» Л. Андрејевин «Анфиса»сы иди.

Нижегород мөвсүмүнүн лап әввәлиндән мән антрепиздәки јанлыш мејлә — мөвсүмдә мүмкүн гәдәр чох тамаша гојулмасына гаршы мүбаризә апарырдым. Чалышырдым инандырым ки, гурулушларын кәмијјәтини јох, кејфијјәтини әсас көтүрмәк лазымдыр. Хошбәхтликдән Метерлинкин мәним гурулушумда ојнанылан «Көј гуш» әсәри бир нечә дәфә көстәрилди вә һәр дәфә дә салон долу олурду. Онун далынча Л. Андрејевин «Анатема»сынын

талеји дә белә олду. Һәр ики пјесә декорчу-рәссам И. Д. Коломијтсев тәрәфиндән јахшы тәртибат верилмишди.

Н. Н. Михајловски илә «Көј гуш»у тамашаја гојмаг гәрарына кәләндән сонра бүтүнлүклә нағыллар аләминә гапылмышдым. Мәнә лазым олан чизкиләри ахтара-ахтара, тез-тез ушагларла сөһбәт едир, онларын зәнкин тәхәјјүлүндән бәһрәләнмәк истәјирдим.

Тезликлә Нижегородла да видалашдым. Нөвбәти антрепренерим С. И. Крылов иди. О, Дон әтрафында ишләјир, өз дәстәси илә Новочеркасск, Ростов-Дон, Таганрог, Новороссијск вә Минералныје Воды шәһәрләриндә тамашалар көстәрирди. Новороссијскдә бир сыра көзәл труппаларын тамашаларынын шаһиди олмуш көһнә тахта театр бинасы вар иди. Л. Толстојун «Маарифин бәһрәләри» әсәри Синелниковун гурулушунда бурада елә ојнанылмышды ки, бу барәдә бүтүн Русијанын театр ичтимаијјәти данышырды.

Мән кәләчәкдә режиссор олачағымы һәлә билмирдим вә бурада И. А. Ростовтсевлә растлашанда сон дәрәчә һејрәтә кәлмишдим, онун дәгиг, диггәтли, орижинал јарадычылыг ишини көрәндә бөјүк зөвг алдым. Новочеркасск монархија әһвали-руһијјәли шәһәр олса да, 1905-чи илдә бурада Һ. Ибсенин, М. Горкинин әсәрләри тамашаја гојулмушду.

Бурада иш шәраити јахшы олмаса да, биз баша дүшүрдүк ки, актјор һеч вахт «бачармырам» демәмәлидир; «бачармырам» сөзү актјорун дилинә кәлмәмәлидир. О, өзүндә јарадычылыг руһу тәрбијә еләмәлидир, чүнки биз

актјорлар тез-тез башгасынын ирадәси үзрә јашамалы олуруг. Актјор өз ирадәсини нә гәдәр тәрбијә едә билсә, ону өзүнә табе едә билсә иши бир о гәдәр асан олачаг. Бунунла бағлы јадыма бир франсыз әһвалаты дүшдү, Сара Бернарын әһвалаты: «Јеничә доғулмуш көрпәнин бешији башына бир дәстә мәләк јығылмышды. Онлардан һәр бири она хүсуси һәдијјә бағышлајырды. Бири деди: «Көрпә, јеткин јашында сән бөјүк адам олачагсан». Башгасы әлавә еләди: «Сәнин шөһрәтин дүнјаны бүрүјәчәк». Үчүнчүсү сөһбәтә гарышды: «Сән бөјүк ишләр көрәчәксән». Дөрдүнчүсү онларын сөзүнә гүввәт верди: «Сәнин арабанын ардынча халг аддымлајачаг». Бешинчиси сөһбәтә јекун вурду: «Ихтијарында бөјүк бир сәлтәнәт, әлиндә һакимијјәт әсасы, башында тач олачаг». Валидејнләрин һејрәти тәсвирә сыған дејилди. Лакин онлар ән әсас вә һәм дә ән гәзәбли мәләји дә'вәт етмәји унутмушдулар. О кәлиб чатан кими, гәзәб ичиндә баша дүшдү ки, башга мәләкләр артыг өз һәдијјәләрини пајлајыблар. Онлары ушағын әлиндән алмаға күчү чатмады, лакин һәмин һәдијјәләри ифлич едә биләрди. О дилә кәлиб ушаға белә деди: «Һә, көрпә, сән бөјүк олачагсан, анчаг башгаларынын ирадәсијлә, сәнин бөјүк ишләрин башгаларынын ирадәсијлә тамамланачаг. Ихтијарында һакимијјәт олачаг, лакин зәнк сәси ону мәһв едәчәк, әлиндәки әса, башындакы тач бутафордан олачаг вә башгаларынын ирадәсијлә картондан дүзәлдиләчәк». Горхуја дүшән валидејнләр сорушурлар: «Ахы бир дејин, оғлумуз ким олачаг?» «Сизин

ушағыныз актјор олачаг, һәмишә башгаларынын ирадәсиндән асылы. Актјорун талеји будур» — гәзәбли мәләјин чавабы белә иди...

...Мүхтәлиф труппалар, кәздијим шәһәрләр, јени репертуар, јени антрепренерләр — һәмишә калејдоскопдакы кими көзүм өнүндә рәнкдән-рәнкә дүшүб хатырланыр...

Јадымда галан мараглы сәфәрләрдән бири Харбинә сәфәримиз иди. Бура үчүн хүсуси драматик һеј'әт јарадылмышды вә афишалар чар чәкирди ки, Санкт-Петербургдан артистка Л. И. Окинскаја вә Корш театрынын артистләри В. А. Бороздин вә А. А. Туганов дә'вәт едилибләр. Гастролумуза Аваркијевин «Кашир дастаны» әсәринин тамашасы илә башладыг.

Данилов сиркинин диварларына көһнә дастанлардан шәкилләр чәкилмишди ки, бу да театра чох јарашыглы вә бајрам көркәми вермишди. Труппа күчлү иди вә чәлбедичи репертуарымыз варды, тәкрар тамаша демәк олар ки, көстәрмирдик вә 94 күн әрзиндә 104 тамаша вердик. Јери кәлмишкән дејим ки, Харбинә сәјаһәт заманы биз Чин адәт-ән'әнәләри, Чин театры илә таныш олмаг имканы әлдә етдик.

Керијә гајыдаркән јадикар үчүн бә'зи хырда-мырда шејләр алмышдыг. Бу сәфәримиздән хатирә кими Бороздинә Чин емблемасы олан әждаһалы биләрзик асгысы бағышламышдым. О исә мәнә Златоустда үстүндә «Гафгаз» јазылмыш муштук алды. Инди дә бу «Гафгаз»а баханда Чинә сәфәримизи хатырлајырам. Ону да дејим ки, бу «Гафгаз»да бир пејғәмбәр узагкөрәнлији вар имиш...

С. И. Крыловун антрепризиндә ишими гуртарыб Москваја, орадан да Пензаја, Белински адына халг театрынын драм дәрнәјинә кетдим... Бурада ишләдијим вахтда тәзәдән мөвсүми театрлардан узаглашмаг, отураг, даими, илләрлә ишләјән, өз актјорлары олан театр јаратмаг һәвәсим күчләнди. Елә бир театр арзулајырдым ки, өз јолу, сәнәтә өз бахышы олсун, белә олса һеч бир сәфәр вә ја мүвәггәти чыхыш етдијин кәнар сәһнә театрын симасына тә'сир көстәрә билмәзди. Әјаләтләрдә кечирдијим илләрдә мәнә ајдын олмушду ки, театры мүәјјән вахт әрзиндә јаратмаг олар, бир мөвсүмдә јох.

1910-чу илдә Рига театрына кәлмәјимлә мәним әјаләтдә онииллик фәалијјәтим баша чатды.

Рига, театр бахымындан, хүсуси бир јерди. Бурада мүәјјән иш планы варды, ардычыл мәшгләр кедирди. Нәһајәт, бурада, Ригада Чехов пјесләрини әјаләтдә ојнамамаг һаггында өзүмә вердијим гадағанын «мөһләти гуртарды», бенефисим үчүн «Албалы бағы» пјесини сечдим, өзүм дә Лопахини ојнајырдым. Бу тамаша гурулушуна көрә, ишин тәшкили вә сәвијјәсинә көрә Москванын Бәдаје театрынын тамашаларыны хатырладырды. Һәр шејдә сәлигә-саһман, хош бир әһвали-руһијјә дујулурду; бир-биринә гаршылыглы һөрмәт, театра бөјүк мәһәббәт вар иди...

Беләликлә ишә башларкән бачым мәнә бир гејд дәфтәрчәси бағышламышды. Мән бу китабчаја ардычыл шәкилдә ојнадығымыз тамашаларын адыны јазырдым. Он илдә мән 2322 тамашада иштирак етмиш, мүхтәлиф

пјесләрдә 538 мүхтәлиф рол ојнамышдым. Демәли, тәхминән һәр илә 54 јени рол дүшүр. Инди бу ојнанылмыш ролларын сијаһысына баханда, көрүрсән ки, бә'зи пјесләрин һеч ады да јадында галмајыб.

Театр фәалијјәти адамы бүтөвлүклә өзүнә әсир едир. Һәјатын бурулғанына дүшән актјорун керијә бахмаға, нәјисә тәһлил етмәјә вахты галмыр.

Инди отуруб өтүб-кечәнләри көз өнүнә кәтирәндә о вахт актјорун тамашаја нечә гејри-ади бир јолла кәлдијинә тәәччүбләнирсән: чох вахт актјор ону сәһнәдә нә көзләдијиндән, тамашанын тәртибатындан, һансы шәраитдә ојнајачағындан тамам хәбәрсиз олурду. Башлычасы о, јөнләри билмәли иди: сағы, солу, гапынын, пәнчәрәнин һарада олдуғуну. Актјор пјесин мәзмунундан хәбәрсиз олурду вә бунунла марагланмаға вахты да јох иди. Шәһәрләр, театрлар, антрепренерләр, тамашалар сүр'әтлә дәјишилирди. Актјор тамашаларын тәләсиклијиндә ролларын демәк олар ки, импровизә едирди вә әтраф мүһитдән асылы олмамаға вәрдишкарды.

Он илдә мән әјаләтләрдә отуз бир шәһәр кәзмиш, гырх дөрд сәһнә дијишмишдим. Бу вахт әрзиндә Г. С. Галитски, И. А. Ростовтсев, П. И. Владыкин, М. Ј. Јевкенјев, М. Е. Залесов, Н. Н. Михајловски, А. М. Харламов, С. С. Рассатов, М. Н. Строителев, И. А. Смурски вә башгалары мәним режиссорум олмушдулар.

Коршун театрында ишләмәјим сәһнә техникасына вә усталығына јијәләнмәк үчүн бир

мәктәб идисә әјаләтдә ишләмәк гаршымда јени јоллар ачырды.

Әјаләт — пајтахт актјору үчүн гејри-ади бир дәниздир. Инди әјаләт анлајышы өз әввәлки мә'насыны итириб, А. Н. Островскинин усталыгла тәсвир етдији көһнә дөвр әјаләт актјорлары да инди јохдур. Мәни тале онларла — «сәнәт каһинләри», сәһнәјә гурбан кетмиш чәфакешләрлә көрүшдүрмүшдү.

Әјаләтләрдәки дәрбәдәр һәјатымда театр аләминдә јахшы ад чыхармыш антрепренерләрә гуллуг етмәјимә бахмајараг, һәр һалда әјаләт театрынын мәишәтинин ән кизли саһәләринә баш вурмалы олмушдум. Бу һәјат ағыр вә чансыхычы иди: һәмишә вурғун олдуғум сәнәти, өз мәдәни сәвијјәләринә вә һәјат тәләбләринә көрә бир-бириндән сечилән актјор күтләсинин билијини, өз бачарығымча, лазыми јүксәклијә галдырмаг арзусуну аловландырырды.

Әјаләт театры биркә ишлә бағланан, лакин сәнәтлә вә сәһнә илә чох вахт һеч бир әлагәси олмајан антрепренерләр тәрәфиндән рәһбәрлик едилән бөјүк бир коллективи әһатә едирди. Ону да дејим ки, о вахт театр дини гүввәләрин бөјүк тә'гибинә мә'руз галырды. Бүтүн бунлары нәзәрә алыб belә бир чәтин ишә талеләрини бағлајан, театры үрәкдән севән вә өмүрләрини бүтөвлүкдә инчәсәнәтин хидмәтинә верән адамлары бөјүк севки илә, миннәтдарлыгла јад еләмәлијик. Бу хидмәт фәдакарлыг, демәк олар ки, мүчаһидлик иди. Әвәзиндә исә актјорун өз јашајышы ашағы сәвијјәдәјди. Онун демәк олар ки, шәхси һә-

јаты јох иди. Һәмишә евдән, гоһум-гардашдан узагларда јашајарды. Мән исә өз јолуму тапмаг, өз ишимә башламаг арзусундајдым. Мән антрепренерсиз, актјор јолдашлыг чәмијјәти, актјор бирлији јаратмаг истәјирдим. Һәлә Рига мөвсүмүндә оларкән мән театр үфүгләриндә тәзәчә көрүнмәјә башламыш вә ән көркәмли антрепренерләрдән олмаға һазырлашан јени бир ишбаз саһибкарла мәктуб васитәсилә таныш олмушдум. Бу, варлы-карлы, театр арзусујла јашајан П. О. Заречны иди. Јазышма васитәсилә бу гәрара кәлмишдик ки, биз мөвсүми мүгавилә бағламајачағыг, өз театрымызы јарадачајыг. Белә разылашмышдыг ки, әлбәттә, мәним тә'кидимлә, бу мәгсәдлә ән мүнасиб шәһәр Тифлис ола биләр. Бундан өтрү башга бир шәһәрдә һазырлыг ишинә башламаг лазым иди. Һәмин шәһәр гәрибә көрүнсә дә, Сибир шәһәри Омск олду. Ејни заманда, Тифлислә јазышма давам едирди. Сонра П. О. Заречнынын тапшырығы илә Тифлисә кетдим. Гаршыда бөјүк һазырлыг иши дурурду. Биз Тифлис мөвсүмүнү А. Н. Островскинин «Волгада јуху» әсәри илә башламаг истәјирдик. Иш бөјүк һәвәслә кедирди. Лакин мән шәһәрин зөвгү вә тәләбләрини габагчадан дујуб нәзәрә алмадығыма, мөвсүмү Тифлис үчүн тамам јад олан бир әсәрлә башладығыма көрә мөһкәм чәзаландым. Јалныз мөвсүмүн ахырына доғру сәһвими дүзәлдә билдим ки, бу да мәтбуатда гејд олунмушду.

Бош күнләриндә труппа Кутаисә, Гарса, Јелизаветпола (Кәнчә—*ред.*), Загафгазијанын мүхтәлиф шәһәрләринә кедирдик.

Гејд етмәк лазымдыр ки, икинчи бир шәһәр тәсәввүр етмәк мүмкүн дејил ки, Тифлис гәдәр чохлу көркәмли актјор көрмүш олсун. Тифлисин башга хүсусијјәтләрини, дәб вә јенилик далынча гачмасыны нәзәрә алыб, антрепренерләр актјорлары тез-тез дәјишдирирдиләр. Онлар күтләни тез-тез дәјишилән, новбәнөв ојунларла әлә алмаға чалышырдылар. Мән исә һәмишә мүбаһисә едир вә инанырдым ки, иши башга чүр дә гурмаг олар. Елә етмәк олар ки, өн планда әсл театра мәһәббәт дајансын. Тифлис өз ән'әнәләри олан шәһәрдир. Орада дәстә-дәстә һәвәскарлар вар иди ки, драм вә оперетталар гојурдулар, һәтта өз оркестри олан опералар да вар иди. Бу «һәвәскарлар» бизим чидди рәгибимиз иди. Һәр һансы һәвәскар дәрнәјиндә иштирак едәјән өзүнү театрын һәр шејдән баш чыхаран биличиси сајырды. Онлар кәнардан кәлән актјорлара дүшмәнчәсинә јанашырдылар. Тәәссүф ки, пешәкарлар вә һәвәскарлар арасында бөјүк зиддијјәт вар иди. Биз һәр һәфтәнин чүмә күнләрини «Артистическоје общества» театрыны «һәвәскарлара»а вермәли олурдуг. Бундан башга, бизим тамаша көстәрдијимиз һәмин театр һәфтәдә бир күн ермәни театр чәмијјәтинин ихтијарына верилирди. Бу чәмијјәтин тамашаларында мән көзәл артист Ованес Абелјанла таныш олдум... Рус, Азәрбајчан, күрчү халглары онун исте'дадыны јүксәк гијмәтләндирирдиләр. О, һәтта Азәрбајчан тамашаларында да режиссор вә актјор кими чыхыш едирди...

Тифлис мөвсүмүнүн орталарында мән тез-

тез бу шәһәрә кәлән, өз әтрафына күчлү артистләри топлајан П. Г. Баратовдан дә'вәт алдым. Бу дә'вәт мәни дәрһал чәлб етди, чүнки мәнә елә кәлирди ки, Тифлисин мөвсүми тамашаларла һесаблашмајан, бу тамашалары сајмајан ән'әнәләринә галиб кәлмәк лазымдыр.

П. Г. Баратовла кечирдијимиз көзәл мөвсүмүн ахырына јахын... бир тамаша вахты сөз јајылды ки, шәһәрдә вәзијјәт кәркиндир вә «мүгәддәс Аврупа мүһарибәси башланыб»... Әлбәттә, белә бир вәзијјәтдә тамаша һаггында душүнмәк олмазды, «һәр шеј гуртармышды». Тезликлә Москвадан алдығым телеграмла мән Белински адына драм дәрнәјинин Пенза театрына чағырылдым. Бурада мән сонралар Моссовет театрынын јарадычысы вә бәдии рәһбәри олмуш Е. О. Лјубимов-Ланскинин рәһбәрлији илә мөһкәм, јахшы бир һеј'әтлә гаршылашдым. Труппада јахшы актјорлар варды. Һамымыз хүсуси һәвәслә ишә киришдик вә бунун нәтичәсиндә Пенза јај театрына хас олан јүксәк бир сәвијјәјә наил олдуг. О илләрдә һәр шеј мүһарибәјә, һәрби хәрчләрә сәрф едилирди. Тамашалар да мүһарибәнин нәфинә ојнанылырды. Театр вә актјорлар чох ишләјирдиләр, чәбһәјә кедир, ордуја хидмәт едирдиләр.

Лакин бу театрда да һәр шеј үрәјимчә, мәним арзуладығым сәвијјәдә олмадығына көрә, јенидән танынмыш антрепренер Б. И. Никулинлә мүгавилә бағламаг лазым кәлди. О, бачарыглы бир театр ишбазы иди вә бу дәфә Воронеждә «фәалијјәт» көстәрирди.

Воронеждә мөвсүмү А. И. Сумбатов-Јужинин «Көһнә мөһкәмлик» пјеси илә башладыг. Мөвсүмүн орталарында мән күчәләрдә Белчика вә Полшадакы гырғынларда зәрәр чәкәнләрә көмәк фонду үчүн карнавал дүзәлтдим. Биз хејли пул топладыг, чүнки бу тәдбирә бүтүн актјорлар һәссаслыгла јанашмышдылар. Онлар карнавала гримли, хүсуси кејимләрдә чыхмышдылар вә ианә топлајырдылар.

Воронеж мөвсүмүнү тез гуртардым вә јенидән мәнә динчлик вермәјән севимли Тифлис театрыма, П. Г. Баратовун јанына гајытдым. Билмирдим ки, бу вахт түркләр Тифлисин үстүнә кәлирләр. Шәһәрдә чахнашма вар иди, һәр тәрәфдә баррикадалар гурулурду. Лакин вәзијјәт дәјишилди, түркләр кери гајыдасы олдулар.

Тифлисдәки јаз мөвсүмүмүз уғурла кечди; гыш мөвсүмүндә бурада Москва артист јолдашлығынын зәиф труппасы ојнамышды, онлар тамашачылары разы салмамышдылар...

Өз хатирәләримдә, әввәлчәдән гејд еләмишәм ки, режиссорлуг иши мәни кетдикчә даһа артыг чәлб едирди: бу һәвәси артыран чәһәтләрдән бири дә тәшкилатчылыг бачарығым иди вә бу, кетдикчә күчләнирди. Һәм дә режиссорлуг иши елә өз-өзлүјүндә тәшкилатчылыгдыр. Мән елә бир јер ахтарырдым ки, орада киминсә көстәриши илә ишләмәјим, өзүмүн театры јахшы билдијими нүмајиш етдирә билим...

Әјаләтдә ишләдијим дөврдә мән бүтүн күчүмү, диггәтими топламышдым ки, һәр шеји

көрүм-көтүрүм, һәр шеји өјрәним. Үрәјимдә јанан театр севкиси мәни јени ишләрә чәлб едирди. Питајева-Белетски илә бу барәдә данышыгларым һавајы кетмәди. Көзләнилмәдән 1915—1916-чы илләрин гыш мөвсүмү үчүн ондан «јолдашлыг» ширкәти дүзәлтмәк тәклифи алдым.

Һәмин күнү өмүмүн ән хош күнләриндән бири сајырам. Арзум һәјата кечмишди. Мән бу «јолдашлығын» башында дајанырдым, өзүм һәр шеји һәлл едир, јени труппа топлајыр, репертуар сечирдим. Әлбәттә, труппаны чох тәләсик топлајасы олмушдум. Бу елә бир вахт иди ки, артыг актјор базары бош иди, мөвсүмүн ән јахшы, көзәчарпан актјорлары исә Баратов вә Халг еви һәвәскарлары тәрәфиндән алынмышды. Лакин мән, һәр һалда, һеј'әти тәшкил едә вә чохданкы арзума наил ола билдим. Дүзәлтдијим чәмијјәтә «ТАРТО» ады вердик ки, бунун да мә'насы Рус Театр Чәмијјәти артистләринин јолдашлығы демәк иди. «ТАРТО»нун тәркибинә мән бир сыра көркәмли актјорлары дә'вәт едә билдим. Москванын «Рамка и жизн» журналы јазырды: «ТАРТО» драм театрынын тамашалары бөјүк мадди мүвәффәгијјәт газаныр, онларын ишини парлаг һесаб етмәк олар».

«ТАРТО» һәр јени тамашасы илә тамашачылары даһа артыг чәлб едир вә ширкәтимизин вәзијјәти кетдикчә јахшылашырды. Бизим бир сыра гурулушларымыз тәртибин ујарлығына көрә, ширкәтин ишинә чидди мүнасибәтимизә көрә Тифлис тамашачыларынын рәғбәтини газанмышды. Әлбәттә, биз јүнкүл жанр

пјесләринә дә јер вермәли олурдуг... Тамашачы театрда шәнләнмәк истәјирди. Мүһарибә өз дәһшәтләри илә һамыны сыхмышды, буна көрә дә бу јүнкүл пјесләр бөјүк сәһнә усталарынын ифасында истәнилән гәдәр тамашачы күтләси топлајырды. Актјорларымыз гүввәләрини әсиркәмәдән, үрәклә ишләјирдиләр. Һамы һисс едирди ки, бу иш онларын өзләринин, ширкәтимизин ишидир.

«ТАРТО»да даими, мөһкәм әмәк һаггы јох иди, һәр шеј гарышыг бөлкү үзрә апарылырды. Актјорлар чох јахшы газанырдылар. «ТАРТО» артыг нүфуз газанмышды, мәркәзи гәзет вә журналлар онун фәалијјәтини гијмәтләндирмишдиләр. «Театр вә инчәсәтән» (Ленинград) журналы мәним бенефисими нәзәрә чатдырараг јазырды: «Баш режиссор, актјор вә труппанын сәрәнчамчысы, Сумбатов-Јужинин «Чентлмен»индә Рыдлову ојнајан Тугановун бенефиси бөјүк тәнтәнәјлә кечди. Ролларын бөлүшдүрүлмәси чох дүзкүндүр вә бу да актјорларла чидди иш имканы јарадыр. Труппа бачарыгла тәшкил едилиб вә һәм драм, һәм дә комедијада күчлү көрүнүр. Тамашалар мәшг едилиб һазырланмасы, сәлигә-саһманы илә сечилир».

Нөвбәти мөвсүмдә мән артыг биринчи мөвсүм актјорларынын бөјүк һиссәсини сахламагла бир сыра дикәр көзәл актјорлары Н. Пол, С. Днепров, М. Рузајев, Н. Михајловски, М. Роксанова кими актјорлары да труппаја чәлб едә билдим.

«ТАРТО»нун нүфузу бөјүјүрдү вә бурада ишләмәк шәрәф сајылырды. Мән билирдим

ки, актјор мүһитиндә бирлик вә әмин-аманлыг газанылан уғурун башлыча сәбәбидир...

Дүнја мүһарибәсиндә баш верән һадисәләр «ширкәтин» ишинә дә тә'сир көстәрирди. Актјорлар өзләрини топлајыр, ағыр иш күнүндән сонра мүһарибәнин нәфинә верилән концертләрдә иштирак едирдиләр. Тифлисә, бизим јанымыза кетдикчә даһа чох мүхтәлиф адамлар кәлирди. МХАТ-ын бир бригадасы да кәлмишди. Бу дәстәнин ичиндә И. М. Москвин дә вар иди. Биз хејријјә кечәси кечирдик, һәмин кечәдә И. М. Москвин дә иштирак етди.

Лакин меншевикләр Күрҹүстаны тутанда биз Москвадан ајры дүшдүк. Сонра да көзләнилмәдән харичи мүдахиләчиләр — италјанлар, инкилисләр, гара ордулар, алманлар мејдана чыхды. Јалныз 1921-чи илин феврал ајынын 25-дә XI Орду Тифлисә дахил олду. А. В. Покровски мәни өз јанына чағырды вә билдирди ки, ахшам һөкмән тамаша верилмәлидир. Мәним үрәјим бүтөвлүклә болшевикләрин тәрәфиндә иди вә биз бөјүк севинҹлә ојнадыг. Театр ағзына кими Гызыл Орду әскәрләри илә долмушду, ертәси күн исә мән Артиллерија паркында драм ишләринә рәһбәрлик үчүн гуллуға көтүрүлдүм. Артиллерија паркындан әлавә, мәним педагожи фәалијјәтим 21-чи Бакы һәрби пијада мәктәбиндә дә кәрәк олду. Һәр јердә иш гајнајырды вә ҹәми беш ај кечәндән сонра 21-чи Бакы пијада мәктәбинин курсантлары А. В. Луначарскинин «Краллыг дәлләји» әсәринин тамашаларыны көстәрәндә севинҹим синәмә сығмырды.

Илк маариф комиссары, көзәл натиг, тәблиғатчы олан А. В. Луначарски илә көрүшүмүзү дә хатырлајырам. Елә илк көрүшдән үрәјимдә А. В. Луначарскијә бөјүк рәғбәт ојанды. Онунла сөһбәт етмәк чох асан иди. Сөһбәтин формасы барәдә баш сындырмаг лазым кәлмирди, истәнилән мәсәлә барәдә, истәнилән вахт она мүраҹиәт етмәк мүмкүн иди. Онун көзәл нитгиндә һәмишә һәгигәтин гәләбәсинә инам сәсләнирди. Икинҹи дәфә биз онунла Азәрбајҹанда, Бакыда, бизим Азәрбајҹан Драм Театры ону гонаг чағыранда көрүшәси олдуг. Үч саат јарымлыг бир вахт әрзиндә о, инҹәсәнәтдән, кәнҹликдән, јашамағы баҹармагдан данышды. О дејирди ки, инҹәсәнәт барәдә долашыг, доланбаҹ јазылара сон гојмаг лазымдыр, сағлам дүшүнҹәјә, тәбии мүһакимәјә гајытмаг вахты јетишиб. О, сәнәтдә јени мәзмунла ән'әнәви формалары аһәнкдар шәкилдә говушдура билмәкдән, реалист сәнәтин пролетариата тә'сириндән данышырды.

Мән болшевикләрин кәлиши илә әмәлә кәлән дәјишикликләри, бөјүк ҹанланманы јухарыда хатырладым. Тамашаларын сајы ики дәфә артмышды. Артист ҹәмијјәтинин театр бинасы хүсуси Декретлә миллиләшдирилмишди. Мән, Академик Рус Драм Театрынын мүдири тә'јин едилмишдим.

Театр чичәкләнирди, гајнар иш кедирди, бүтүн заһири әјләнҹә мејлләриндән узаглашыр, кетдикҹә бөјүк идејалар күрсүсүнә чеврилирди. Ара-сыра әдәбијјат, театршүнаслыг вә актјор усталығы барәдә мүһазирә охумаг да лазым кәлирди. Јени дөвр башланмышды, јени тамашачы мејдана чыхмышды, онлара

исә тәһсил лазым иди. Театрын тамашачылары да өјрәнирдиләр, сәһнә дә өјрәнирди. Театр һәјатын доғру-дүзкүн әкс етдирилмәсинә доғру инкишаф едирди.

Режиссор вә актјорлар театрда јени дөврүн башланғычыны гојурдулар, бу дөвр парлаг реалист актјорлуғун—тамамилә јени, кәскин драматик мәзмунла вәһдәти илә сәчијјәләнирди.

1923-чү ил мај ајынын 20-дә Тифлис ичтимаијјәти мәним театр фәалијјәтимин отузбешиллик јубилејини гејд етди. Ојнанылмаг үчүн А. И. Сумбатов-Јужинин «Чентлмен» пјесини сечмишдим. Јубилеј сон дәрәчә һәрарәтли вә фәрәһли кечди, бундан өтрү мән тәркибинә Васо Абашидзе, Е. Јевлахов, М. Ниров, М. Питојева-Белетскаја, В. Игнатов, А. Покровски, А. Тсунтсунова вә башгаларынын дахил олдуғу јубилеј комиссијасына миннәтдар идим.

«Зарја Востока» гәзетиндә чыхан мәгаләдә исә мәним јарадычылығым барәдә дејилирди: «Көһнә вахтларда А. Туганов истисмарчы саһибкарларла — антрепренерләрлә мүбаризә мәгсәдилә јаранмыш актјор ширкәтләринин илк тәшкилатчы вә рәһбәрләриндән бири иди.

...Феврал ингилабындан сонра А. А. Туганов ичтимаи ишә башламышдыр. 1917-чи илдә, Тифлисдә актјорларын илк үмуми јығынчағында, јекдилликлә сәдр сечилмиш А. А. Туганов уча сәслә һамыны театр ишини јенидән гурулмасы уғрунда биркә фәалијјәтә чағырмышды».

Мәнә јубилеј јығынчағында Күрҹүстан

ССР әмәкдар артисти ады вә кәләчәк илләрдә уғурлу јарадычылыг иши арзусу илә гызыл нишан верилди. Кәләчәк илләр исә мәни Азәрбајҹан театрына бағлады...

АЗӘРБАЈҸАН ТЕАТРЫНА СӘРФ ОЛУНМУШ ИЛЛӘР...

Азәрбајҹан театры илә узагдан-узаға илк танышлығым 1898-чи илдән, Коршун Москвадакы театры илә Гафгаза, Тифлисә илк сәфәрләримиздән башланыр.

Сонра 1912-чи илдә, Тифлисә даими ишләмәјә кәләндә мән «Мүсәлман драмы»нын (о вахт белә адланырды) тамашаларына марагла бахдым. Зубаловун Халг Евиндә көстәрилән бу тамашалар ардычыл дејилди... «Мүсәлман тамашалары» ајры-ајры гастрол чыхышлары кими Дөвләт Опера Театрында да көстәрилирди. Бурада Азәрбајҹанын мүасир професионал мусиги сәнәтинин өзүлүнү гојан бәстәкар Үзејир Һачыбәјовун бөјүк «Аршын мал алан» әсәринә гулаг асмаг мәнә дә гисмәт олуб. Јадымдадыр ки, мөвсүмләрин бириндә Үзејир Һачыбәјовун бу әсәри 60 дәфәдән чох ојнанылмышды, һәм дә мәшһур Әскәрин аријасы һәр дәфә бөјүк курулту гопарырды.

Зубаловун Халг Евиндә бахдығым тамашалар, екзотик Тифлисдә, башга халгларын милли тамашалары илә ејни сәвијјәдә, бөјүк бир мәктәб тә'сири бағышлајырды. Бу евдә он бир бөлмә ишләјирди. Һәр милләтин тамашасы өз доғма дилиндә гојулурду. Тәкчә Русијада

јох, јер күрәсиндә белә јер чәтин тапылар ки, бир дамын алтында бу гәдәр мүхтәлиф дилләрдә тамашалар ојнанылсын.

Әсас — рус, күрчү, ермәни, татар (Азәрбајчан—*ред.*) — драм дәрнәкләриндән башга бурада Украјна, јәһуди, осетин, јунан, ајсор драм чәмијјәтләри дә фәалијјәт көстәрирди.

Азәрбајчан Драм Чәмијјәтинин 22 декабр 1910-чу илдә јазылыб тәсдиг едилмиш низамнамәси вар иди. Бундан әлавә, чәмијјәтдә драм сәнәти һәвәскарларынын дәрнәји јарадылмышды.

1918—1919-чу ил мөвсүмүнү мәним «ТАРТО» ширкәтим «Артист чәмијјәти» театрында «бөјүк мүсәлман консерти» илә ачды. Сонралар биз мүсәлман тамашалары үчүн тез-тез вахт ајырырдыг. Бу тамашалар мәни Азәрбајчан театры вә онун ифачылары илә әсаслы шәкилдә јахынлашдырды. Пешәкар театр олмаса да, бурадан сонралар бөјүк актјорлар чыхмышды: Сидги Руһулла, Мустафа Мәрданов, Әли Гурбанов, Мирсејфәддин Кирманшаһлы вә башгалары.

1921—1922-чи ил мөвсүмү чатды вә рус театры Халг Евинә көчдү. Бу вахтлар мән азәрбајчанлы актјорларын, — онларын чоху тәләбәләр иди — дә'вәти илә Азәрбајчан дилиндә дә тамашалар гојурдум. О заманлар ағлыма да кәлмәзди ки, Азәрбајчан театры илә белә јахындан бағланачағам вә јарадычылығымын ән гајнар, һәрарәтли илини она һәср едәчәјәм.

Үч нәфәрин — М. Мәрданов, М. Кирманшаһлы вә А. Бајрамовун — мәним Ш. Руставели театрынын јанындакы мәнзилимә кәлдикләрини вә азәрбајчанлы актјорлара көмәк көстәрмәји мәндән тәләб етдикләрини, даһа доғрусу, аз гала ултиматум вердикләрини индики кими хатырлајырам.

Мәним јени ишим белә башланды. Вә 1923-чү илин август ајынын 23-дә мән артыг Азәрбајчан Драм Театрынын рәһбәри, режиссору, репертуар комиссијасынын үзвү идим.

О вахт Азәрбајчан театрынын Мејдандакы дарысгал бинасында растлашдығым актјорларын үрәји ишләмәк, тамаша һазырламаг һәвәси вә јанғысы илә долу иди.

Тифлисин азәрбајчанлылар јашајан һиссәсиндәки мејданда Н. Нәриманов адына клуб јерләширди. Труппаја Ибраһим Исфаһанлы рәһбәрлик едирди, тәркибиндә Әһмәд Салаһлы, М. Кирманшаһлы, Әли Гурбанов, Мустафа Мәрданов, Асәф Хәлилов, Исмајыл Һәгги, Әскәр вә Һејдәр Исмајыловлар варды. Тамашаларда Сидги Руһулла да иштирак едирди. Труппада он бир гадын да вар иди, бу, һәмин вахтлар Азәрбајчан театры үчүн надир һадисә иди: Исмәт ханым, Гәмәр ханым, Тәрлан ханым, Сүрәјја ханым вә башгалары.

Труппанын суфлјору савадлы адам иди: Адил Һачыјев. О, Сејид Шушинскинин консертләриндә иштирак едәрди, көзәл сәси варды.

Үмумијјәтлә актјор һәјатынын ағырлығындан данышмышдым, азәрбајчанлы актјорларын һәјаты исә мәнә даһа чәтин көрүнүрдү. Чар режиминин полис вә инзибати ишчиләр симасында өзүнү көстәрән бүтүн тәзигләрдән әлавә онларын вә үмумијјәтлә һәр чүр инчә-

сәнәтин бир дүшмәни дә вар иди — чәһаләт вә дин. Дин, артистлији «шејтан әмәли» һесаб едирди. Гурана, адәт вә шәриәтә итаәт руһунда тәрбијәләнмиш күтлә, актјорлара нифрәтлә јанашыр вә онлары динсиз һесаб едирдиләр. Гәһрәман олмаг лазым иди ки, белә бир шәраитдә сәһнәјә чыхасан. Амма инчәсәнәтин вә театрын чазибә гүввәси беләдир ки, һеч нәјә бахмајараг адамлары чәкиб кәтирирди вә милли актјорлар јетиширди. Азәрбајчан театрынын һәмин сәһифәләри исте'дадлы јазычы Чәфәр Чаббарлы тәрәфиндән «Огтај Елоғлу» пјесиндә көзәл экс етдирилиб. Пјесин әввәлләриндә о, ингилаба гәдәрки Азәрбајчан сәһнәсинин дәһшәтли вәзијјәтини көстәрир. Индики кими јадымдадыр, «Огтај Елоғлу»нун гојулушу јени түрк (Азәрбајчан — *ред.*) актрисасынын мејдана кәлмәси илә ејни вахта дүшүрдү: артист Әли Аббасов доғма гызы Диләфрузун талејини сәһнә илә бағламаг истәјирди. Диләфруз Огтај Елоғлунун бачысы ролуну ојнајырды вә Огтајын ону сәһнәјә кәтирмәк истәмәси бөјүк һәјәчанла, курултујла, алгышларла гаршыланды!

Азәрбајчан театрында ишә башлајан кими балетмејстер Серкејеви рәгс мәшғәләсинә чағырдым. Һәрәкәт мәһарәтинә вә һәрәкәтләри мусиги илә ујғунлашдырмагда актјорлара көмәк мәгсәдилә Лиситсианы дә'вәт етдим.

Һәр мәшгдә, пјес үзәриндә ишдән башга, актјор усталығы вә сәһнә интизамына даир сөһбәтләр апарырдыг ки, бунлар адәтән театр мәктәбләриндә өјрәдилир. Бир сөзлә, әсл театр јаратмаг истәјирдик! Бүтүн бу ишләрдә бөјүк

режиссор мәһарәти олан Ибраһим Исфаһанлынын чидди ролу вар иди. Иш чәтин иди, башлычасы она көрә ки, мејдандакы балача клуб сәһнәсиндә вә бирчә дәфә дә Руставели театрында мәшг етмәк лазым кәлирди. Лакин инсаф хатиринә демәк лазымдыр ки, һәмин күнләрдә Руставели театрында һәр чүр шәраит јарадылырды. Театрда палтарасылан јердән башламыш һәр шеј бизә мәхсус олурду. Театр гардеробунда М. М. Питојева ишләјирди. Онун азәрбајчанча тамашалара хүсуси севки вә диггәтлә јанашдығыны инди дә хатырлајырам.

Гурулушлар чох диггәтлә һазырланырды. Вахтымын, әмәјимин кетдикчә даһа чох һиссәсини Азәрбајчан театрына верәрәк, әсл театр јаратмаг, күчлү кадрлар јетишдирмәк фикримдә даһа да мөһкәмләнирдим. Аәрбајчанлы достларла — актјорларла иш заманы биз чох бағландыг вә бир-биримизи севдик. Белә бир меһрибанлыг уғурлу ишин башланғычы ола биләрди.

Биз тәкчә пјесләрин сәһнәјә гојулмасы илә кифајәтләнмәјәрәк, өз тамашаларымызын умуми мәдәни сәвијјәсини дә јүксәлтмәјә чох чалышырдыг. Мән Азәрбајчан репертуары илә јахындан таныш олдум вә гысганчлыгла Шәрги өјрәнмәјә башладым. Мәним көмәкчим, ејни заманда мүәллимим Ибраһим Исфаһанлыдан башга, Азәрбајчан сәһнәсинин гочаман актјору Сидги Руһулла иди.

Дөври мәтбуат бизим ишимизә достчасына, никбин бахырды. Әмәјимиз һәдәр кетмирди, биркә ишимизин елә илк чағлары, илк мөв-

сүм көстәрди ки, мүстәгил јолла ирәлиләјән Азәрбајҹан театры јашамаға гадирдир.

Тифлисдәки Азәрбајҹан Дөвләт Драм Театрынын артистләринин сијаһысыны верирәм: Шура Тәрлан ханым, Панфила Тананлиди, Сүрәјја ханым, Тамара Гәмәр ханым, Олја Исмәт ханым, Астчик ханым, Ибраһим Исфаһанлы, Әһмәд Салаһлы, Әшрәф Јүзбашов, Үлви Рәҹәб, Әли Гурбанов, Әсәд Хәлилов, Мирзәхан Гулијев, Искәндәр Һүсејнов, Маһмуд Әһмәдзадә, Һејдәр Исмајылов, Исмајыл Әләкбәров, Әли Аббасов, Әләкбәр Сејфи, режиссор көмәкчиләри И. Исфаһанлы вә А. Салаһлы, суфлјор Адил Һаҹыјев, инзибатчы Әли Бајрамов.

Бизим көстәрдијимиз илк пјес Шәмсәддин Самининин «Кавеји-аһәнкәр» пјеси иди. Бу јеткин тамаша иди, актјорларын өз ролларына тамам јени мүнасибәтләри дујулурду: бу тамаша бүтүн мөвсүмә мүәјјән һава верди. Сонра Молјерин «Жорж Данден» комедијасыны көстәрдик вә ајдын олду ки, азәрбајҹанлыларын тәбии јумор вә темпераменти франсыз ҹанлылығы вә ҹәлдлији илә чох јахшы тутур.

Ҹәлил Мәммәдгулузадәнин «Өлүләр» пјеси труппада Шејх Нәсруллаһ вә Кефли Искәндәр ролларынын исте'дадлы ифачыларыны ашкара чыхартды.

Һәмин мөвсүмдә ҹаван, истe'дадлы драматург Ҹәфәр Ҹаббарлынын «Ајдын» вә «Огтај Елоғлу» пјесләри ојнанылды. Бу, хатирәси мәним үчүн мүгәддәс олан, сон дәрәҹә көзәл, бөјүк драматургла илк көрүш иди.

Өз ишини давам етдирән коллектив репертуарына Ф. Шиллерин «Гачаглар»ыны, илк Азәрбајҹан драматургу М. Ф. Ахундовун чох көзәл әсәри олан «Һаҹы Гара»ны, Ә. Һагвердијевин «Дағылан тифаг»ыны, Гоголун «Мүфәттиш»ини, Шекспирин «Отелло»суну да дахил етди.

Орижинал пјесләрин вә Азәрбајҹан сәһнәси үчүн тәзә олан бә'зи классик драмларын ојнанылмасы бир сыра актјорлара өз ән јахшы ҹәһәтләрини, кејфијјәтләрини ачыб көстәрмәк имканы верди.

Јәгин ки, бизим Тифлис театрымызын уғурлары һаггында сөһбәтләр кедиб Бакыја да чатмышды вә мөвсүмүн орталарында мән Бакы Академик Театрындан ишләмәјә дә'вәт алдым. Тифлисдә илк мөвсүмүн уғурлары елә бөјүк иди ки, мән Азәрбајҹан театрындакы бу тәҹрүбәми давам етдирмәк үчүн имканы әлдән вермәмәк гәрарына кәлдим.

1924-ҹү илин јазында Тифлисдә, орадакы достларымла — рәссамлар, шаирләр вә актјорларла видалашараг Азәрбајҹана, јени иш архасынҹа кәлдим; тәзә театр јаратмаг, бүтүн билик вә тәҹрүбәми севдијим сәнәтә вермәк һаггында чохданкы арзум јенидән көнлүмдә баш галдырды.

Бакыда, 1923-ҹү илдә Азәрбајҹан өз пешәкар театрынын 50 иллијини бајрам етмишди. Лакин көһнә театр, онун естетик принсипләри вә иш үсулу артыг тамашачыны гане етмирди, театрын јолу дәјишилмишди, ишә јенидән киришмәк лазым иди. Халг маариф комиссар-

лығынын јахындан көмәји илә һәр шеј тезликлә јолуна дүшдү вә һәлә мөвсүмә хејли галмыш мәшғәләләримиз кедирди. Сонра тамашаларын тәшкили, драм театрынын операдан ајрылмасы башланды.

Мән һәлә Тифлисдә оланда ингилабдан сонра Бакыда театрын бөјүк ирәлиләјиши барәдә ешитмишдим. Тифлисә ајры-ајры актјорларын мәһарәти, күчү барәдә, Үзејир Һачыбәјов вә Мүслүм Магомајевин апардыглары бөјүк ишләр һаггында сөһбәтләр кәлиб чатырды. Бунунла белә, Азәрбајчан театрынын ингилаба гәдәрки вәзијјәтинин гәзетләрдәки тәсвирини дә унутмамышдым.

Һәлә 1919-чу илдә «Иршад» гәзети јазырды ки, мүсәлман театры бүтөвлүклә мүәјјән ичарәдарларын мәрһәмәтиндән асылыдыр: онлар кефләри истәјәндә мүсәлман актјорларын театр сәһнәсиндә көрүнүб өз доғма милләтинә доғма ана дилиндә тамаша көстәрмәләринә ичазә верирләр.

Бәли, бу илләр Азәрбајчан театры үчүн чәтин дөвр иди. Лакин Совет һакимијјәти гуруландан сонра һәр шеј дәјишилди. 1920-чи илин мај ајынын 18-дә театрларын миллиләшдирилмәси вә Азәрбајчан халгынын мүлкијјәти е'лан едилмәси барәдә декрет верилди. Сонра һөкумәт мүсават һакимијјәти дөврүндә дағылмыш «Тағыјев театры»нын бәрпасы һаггында гәрар чыхартды: бу театр Дөвләт Академик Театры адландырылды вә 1921-чи илин јанвар ајынын 18-дә дә өз гапыларыны јенидән тамашачыларын үзүнә ачды.

Азәрбајчан театрынын тарихи һәлә јазылмамышды, лакин бу тарих көһнә афишаларда, програмларда, шәкилләрдә, Ағакәрим Шәрифовун мәһәббәтлә горујуб сахладығы материалларда, еләчә дә бүтүн күчләрини, әмәкләрини, һәјатларыны театра һәср едән, һәтта һәр шејләрини гурбан верән актјорларын хатирәләриндә јашајырды.

Азәрбајчан театры, онун әмәкдашлары мәни дост кими гаршыладылар вә дәрһал гызғын ишә башладылар, елә бир ишә ки, сонралар өз бәһрәсини верди.

1923—1924-чү илләр мөвсүмү октјабрын 5-дә ачылды, илк ајда күндүз 22 тамаша көстәрилди, он једди мүхтәлиф пјес вә бир опера сәһнәјә гојулду.

Мән буну чидди гәләбә вә репертуар үзәриндә ишимизин әламәти һесаб едирдим.

1922—23-чү дәрс илиндә Шөвкәт ханым Мәммәдованын әсасыны гојдуғу театр техникуму Азәрбајчан театрынын һәјатында бөјүк һадисә иди.

Биринчи дәрәчәли мүғәнни кими Москвада, Парисдә, Италијада јахшы танынан, өз көзәл сәнәти илә тамашачылары валеһ едән Шөвкәт ханым Мәммәдова кениш шәкилдә тәблиғ етдији Азәрбајчан инчәсәнәтинин парлаг нүмајәндәси иди. Театры јүксәк гијмәтләндирән вә севән Шөвкәт ханым Мәммәдова билирди ки, ихтисас тәһсили олмадан театры инкишаф етдирмәк олмаз; буна көрә дә бүтүн гүввәси илә техникумун ачылмасына чалышырды вә буна наил олду! Бу, Шәргдә илк театр техникуму иди.

Илк вахтлар Шөвкәт ханымын техникума

чәлб етдији мүәллим вә тәрбијәчиләр арасында актјор сәнәти үзрә дәрс дејән В. В. Сладкопевтсев (сонралар о, Ленинградда узун мүддәт сәмәрәли педагожи фәалијјәт көстәрмишдир) вә А. М. Мудров (бүтүн өмрүнү техникумда театр тарихинин өјрәдилмәсинә сәрф етди) да вар иди. Техникумун фәалијјәтинә бөјүк мәһәббәтлә јардым көстәрәнләрдән бири дә Шөвкәт ханым Мәммәдованын сағ әли олан Ағакәрим Шәрифов иди.

1926-чы илдә Азәрбајчан театр техникумунун биринчи бурахылышы олду; техникуму он бир нәфәр гуртарды, онларын арасында јеканә гадын — сонралар республиканын халг артисти, танынмыш сәһнә усталарындан бири олмуш Фатма Гәдри дә варды. Илк бурахылышдан һамысы сәһнәдә галмады. Лакин о адамлар ки, Азәрбајчан театр труппаларына дахил олдулар, чох тезликлә театрын һәјатында дөнүш јаратдылар. Онун әһәмијјәтини артырдылар. Мәсәлән, кениш диапазонлу, мөһкәм нүфузу олан артист Рза Әфганлы һәм мәишәт, һәм дә салон пјесләриндә ејни дәрәчәдә күчлү иди.

Молла Бәбирли Москва вә Ленинграда сәфәрдән сонра өз фәалијјәти үчүн кукла театрыны сечди вә илк Азәрбајчан кукла театрыны јаратды. Онун һәм бәдии рәһбәри, һәм дә рәссамы олду.

Акиф Қазымов актјор пешәсинин архасынча кетмәди, гәзет ишчиси олду, мәтбуатда өз јарадычылығыны Азәрбајчан театрынын инкишафына сәрф етди.

Һачымәммәд Гафгазлы мәишәт репертуарынын әвәзедилмәз ифачыларындан иди.

Шүа Шејхов кино саһәсинә кечди. Москвада тәһсилини давам етдирәндән сонра актјор вә кино режиссору кими фәалијјәт көстәрди.

Муса Һачыјев Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә чәбһәјә кетди, Вәтәнин мүдафиәсиндә гәһрәманчасына һәлак олду.

Азәрбајчан театрындан данышаркән сөзүн әсл мә'насында бөјүк актјор Аббас Мирзә Шәрифзадә илә хошбәхт, унудулмаз көрүшүмүзү хатырламамаг гејри-мүмкүндүр.

Јаваш-јаваш, тәдричән техникумдан театра јени-јени ифачылар кәлирдиләр, сонралар онлардан бөјүк актјорлар јетишди. Онлар Азәрбајчан театрына јени, күчлү, чошғун ахын кими гошулдулар, инчәсәнәтә әјләнчә кими јох, әсл сәнәткарлыгла јанашдылар. Һәвәскарлыға сон гојмаг мәгсәдилә театрда хүсуси студија јарадылмышды, ардычыл шәкилдә мүһазирәләр охунурду вә бу мүһазирәләрә мараглa гулаг асырдылар. Студијада классик әдәбијјатла танышлыг үчүн мәшғәләләр, рәгс, актјор сәнәти дәрсләри кечирилирди. Гылынч ојнатма вә боксу өјрәнмәк һамы үчүн зәрури сајылырды. Театр өз кадрларыны јетишдирмәли иди. Театрын өз дахилиндә кәнч режиссор вә актјорлар јетишдирмәк, әсас һеј'әтдә тәкмилләшдирмә ишини давам етдирмәк лазым иди; бундан өтрү исә, һәр шејдән әввәл, әсл јарадычылыг мүһити јахшы шәраит кәрәкди. Бундан башга театр өз драматургларыны да тапмалы вә онларла ишләмәли иди.

...Актјор сәнәткарлығынын јүксәлмәси вә гадынларын сәһнәјә чәлб едилмәси саһәсиндә дә чох иш көрүлмәлијди. Әлбәттә, мән театра кәләндә бурада актрисалар вар иди, лакин чәми бир нечә ил әввәл бурада гадын ролларыны кишиләр ојнамалы олмушдулар. Ингилабдан сонракы илк илләрдә дә һәлә театрда актриса мәсәләси тамамилә һәлл олунуб гуртармамышды. Гадынлары сәһнәјә кәтирмәк чох чәтин иди. Аталар гызларыны, кишиләр арвадларынын сәһнәјә кетмәсини истәмирдиләр. Буна көрә дә Азәрбајчан дилини јахшы билән ермәни, рус, күрчү гадынлары Азәрбајчан театрынын актрисасы олурдулар. Буна көрә дә театрда актриса проблеми чәтин иди. Һәтта 1939-чу илдә Театр техникумунун ахырынчы бурахылышында да отуз нәфәрин арасында чәми ики гыз вар иди.

Режиссор ишини дәринләшдирмәк вә бә'зән һәтта бу иши актјорларла педагожи мәшғәлә сәвијјәсинә гәдәр давам етдирмәк, сијаси вә ичтимаи вәзифәләри ајдын баша дүшән јени актјор гүввәләри јетишдирмәк — театр гаршысында дајанан вәзифәләрин үмуми мәнзәрәси белә иди.

Дин — инчәсәнәти гадаған едир. Охумаг олмаз, шәкил чәкмәк олмаз — моллалар белә өјрәдирди. Әкәр сән инсан вә ја һејван шәкли чәкирсәнсә кәрәк она чан да верәсән — бу исә анчаг аллаһын ишидир. Мүсәлман гадынлары үзүнү көстәрә билмәз...

Совет театрынын фәалијјәтә башладығы дөврдә шәраити белә иди, галиб кәлмәк үчүн хејли вахт вә гүввә тәләб олунурду.

Ингилаба гәдәрки илләрдә гадынларын театра нечә кәлдијини инди тәсвир едәси олсаг, бәлкә дә, чохлары бизә инанмаз. Тор илә, чуна илә, пәрдә илә бағланмыш ложаларда чадралы «гуллар», бир парча читә бүрүнмүш көлкәләр әјләширдиләр. Һәлә 1917-чи илдә гәзетләрдә јахын вахтларда көстәриләчәк мүсәлман тамашасы барәдә јазыр вә билдирирдиләр ки, гадынлар үчүн ајрыча ложалар да вар. Чадранын атылмасында Ч. Чаббарлынын «Севил» пјеси бөјүк рол ојнады. «Севил» тамашасында, хүсусән үчүнчү һиссәдән сонра гадынларын нүмајишкаранә сурәтдә өз чадраларыны атдыгларынын тез-тез шаһиди олурдуг. Чадраны атан гадынларын шәкилләри гәзет вә журналларда дәрч едилирди. Али мәктәбләр, техникумлар, орта мәктәбләр гадын азадлығы уғрунда мүбаризәјә гошулмушдулар. Гадыны гул һалына салан адәтләрин зәһми чох ағыр иди. 1930-чу илдә, Москвада совет халгларынын олимпиадасында, он минләрлә адамын топлашдығы митингдә—Азәрбајчан адындан һәмин илкин гарангушлар чыхыш едирдиләр; 1929-чу илдә јени әлифба һаггында Декрет верилди. Бүтүн бунлар күтләви мәдәни һәрәкәт, ингилабын гәләбәси иди.

Азәрбајчан совет театрынын һәмин илләрдәки ишинә јенидәнгурма вә тәһсил илләри кими бахмаг лазымдыр. Бу һәр һансы театрын инкишафында мүһүм мәрһәләдир.

Әввәлләр театр һаким синфә, онун зөвгүнә хидмәт едирди. Инди исә театра јени тамашачы кәлирди, кәлирди ки, театрдан өјрәнсин. Буна көрә дә репертуар јенниләшдирилмәли,

јени актјорлар, јени фикирләр тапылмалы иди. Театр бәнзәтмә мөвгејиндән јарадычы милли театр мөвгејинә кечмәли иди. Буна көрә дә јени, орижинал репертуар јарадылмасы мәсәләси ортаја чыхырды.

Актјорлар өз ишләрини көрүрдүләр. Онлар сәһнәдә дүнја шөһрәтли образлар јарадырдылар. Нәһајәт, драматурглар да өз сөзләрини демәли идиләр. Шәрг мөвзу илә зәнкиндир. Халгын кечмишиндән галма мәнзәрәләри, Шәргдә гадынын вәзијјәтини, јени һәјатын ајры-ајры лөвһәләрини сәһнәјә кәтириб тәзә, мүасир репертуар јаратмаг кәрәкди.

Јүксәк мәдәнијјәтли, исте'дадлы јазычы Әбдүррәһимбәј Һагвердијев театрын бөјүк досту вә биличиси иди. Театра даир һәр һансы суала ондан мүнасиб чаваб алмаг оларды, пјесләри һәмишә уғурла көстәрилирди. О, театра гәлбән бағлы иди, театры севирди вә онунла сөһбәтләрим узун мүддәт фикримдән чыхмазды. О, дилин тәмизлији уғрунда, сөз вә онун дәгиглији уғрунда мүбаризә апарар, һеч бир профонасијаја јол вермәзди. О, сөзүн әсл мә'насында сәнәт чәнкавәри иди вә театрын бајрағыны һәмишә уча тутмушду...

Дәрсләримдән бириндә гәдим Јунаныстандан, Ромадан, аллаһлардан вә сәнәт илаһәләриндән данышмалы идим. Нәһајәт, сөһбәт инчәсәнәт әсәрләри сахланылан музејләрдән дүшдү. Һамылыгла бир факты е'тираф едәси олдуг. Бүтүн сәнәт нөвләри үзрә музејләр јарадылса да, һәр бир тамашасы бајрам олан, ирәлијә доғру аддым атан вә һәр аддымы јени гәләбә олан театрын исә музеји јох иди.

Бу вәзифәни техникумдакы көзәл иши илә театра сон дәрәчә јахындан бағлы олдуғуну сүбут етмиш Ағакәрим Шәрифов өз өһдәсинә көтүрдү.

Бу чәһәтдән ону Москвада театр музеји јаратмыш Бахрушинлә мүгајисә етмәк олар. А. Шәрифов мәсләһәт үчүн Москваја кетмиш, мәним вердијим мәктубу А. А. Бахрушинә чатдырыб онунла вә музеј ишинин биличиси Б. Прыгуновла көрүшүб мәсләһәтләшмишди. А. Шәрифов музеј ишинә бағлы олан зөвглү ишчиләр тапды. Музејин илк експонатлары топланды.

Инди һәмин музејдә ора кәлән тамашачыларын күлли мигдарда рә'јләри дә горунуб сахланылыр. Һәмин рә'јләри көздән кечирмәк кифајәтдир ки, музејин әһәмијјәтини бир даһа дәрк едәсән. Елә бу хатирәләримин бир чох материалына көрә дә мән һәмин музејә борчлујам.

Театрда башладығымыз бөјүк ишин лап әввәлиндә кечирилмиш бир јығынчаг јадыма дүшүр. Мән өз чыхышымда бир јердә ишләјәчәјим јолдашлара мүрачиәт етдим: «О андан ки, ингилаб көһнә дүнјаны јериндән ојнатды, һәм дә мә'бәдләри учуртду, јериндә исә јени мә'бәдләр — мәдәнијјәт мә'бәдләри, тәһсил мә'бдәләри учалтмаға башлады; белә мә'бәдләрдән бири дә театрдыр. Әкәр әввәлләр актјор театр батаглығында ешәләнмәли олурдуса, инди о, бүтүн чәтинликләри унудуб даш үстә даш гоја-гоја өз доғма театрыны јаратмалыдыр. Јарадычы адам, артист, рәссам чиркаб ичиндә гала билмәз. О, һәр шеји кәнара гојуб јалныз өз иши барәдә дүшүнмәлидир».

Мән өз јолдашларыма һәлә режиссорларын биринчи гурултајында — 1910-чу илдә В. И. Немирович-Данченконун дедији вә һәр бир актјорун үрәјинә вә гәлбинә, һәр театрын сәһнәјә чыхыш јолунун үстүнә јазылмаға лајиг олан сөзләрини хатырлатдым: «Бир-биримизи севәк, иш дә бизи севәчәк». Нә гәдәр ки, идеја вар, севки вар, бир-биримизә достлуг һиссләри вар, ишләримиз гол-ганад ачачаг вә ирәли кедәчәк. Театр бир јердә дајанмајачаг. Инди, ингилаб мө'чүзәләр јараданда театр кери галмамалыдыр, о да инкишаф еләмәлидир. Халг Маариф Комиссарлығы бизим тәшәббүсләримизи мүдафиә едирди вә биз артыг өз студијамызын бәһрәсини тәчрүбәдә көрмүшдүк. Лакин бу аздыр. Актјорларын тәшәббүскарлығы вә көмәји лазымдыр.

Театрын бөјүклүјү нәдәдир? Ајры-ајры ифачылардамы? Јох. Мејнинкенчиләрин театры бу чәһәтдән нүмунә ола биләрди. Орада бу күн баш ролда ојнајан ән јахшы актјор сабаһ күтләви сәһнәләрдә чыхыш едирди. Һәр шеј низам-интизамдан асылыдыр. О, мөһкәм олса даһа јахшыдыр. Мәкәр хырда, чылыз, шәхси раһатлыг — бөјүк ишләр јолунда гурбан верилмирми? Бундан әлавә өз пешәнә вә јолдашларына бөјүк һөрмәтин олмалыдыр. Һеч вахт унутмаг олмаз ки, биз коллективдә бир-биримиздән асылыјыг. Биз биркә оланда күчлүјүк. Мәкәр оркестрдә аләтләрин бири чатышмаса, оркестр сәсләнә биләрми? Јох. Бәс онда ахы ән мүрәккәб, ән зәриф оркестр — драмдыр, бурада актјорлар ән һәссас, ән зәриф аләтләрини — өз әсәбләрини чалырлар, бүтүн үрәкләрини, гәлбләрини бу ишә верирләр.

«Азәрбајчанлылар — исте'дадларла чох зәнкин олан халгдыр, сизин темперамент, сизин һејрәтамиз фантазијаныз вә поезијаныз бу чәһәтдән көзәл нүмунәләрлә долудур. Демәли, јалныз ирадә лазымдыр, ишләмәјә һәвәс олса — көзәл бәһрәсини көрәчәјик. Чәсарәтли олмаг лазымдыр — сәһвләрдән горхмамалыјыг, онлардан гачмаг олмаз, јалныз һеч бир иш көрмәјән адамлар сәһв еләмирләр».

Мән јолдашларыма дедијим бу сөзләри өзүм үчүн дә мәрам һесаб едирдим.

Бәллидир ки, кечмишдә Азәрбајчан драм тамашаларынын әсасы кәнч тәләбәләр вә мүәллимләр тәрәфиндән, һәм дә гисмән рус театрынын тә'сирилә гојулуб. Вә бу тамашаларда ајры-ајры чох исте'дадлы ифачылар парлајырдылар вә сечилирдиләрсә дә әсл театр труппасы јох иди, бу да «Огтај Елоғлу»да — јени, әсл театр уғрунда мүбаризә апаран актјорун симасында көзәл әкс етдирилиб.

Халг Маариф Комиссарлығы 1924-чү илдә јазырды: «Актјорлар савадсыздыр, профессионаллыг ашағыдыр» вә бу кериликлә мүбаризә башланмышды. Театр јајда елә бил бир нөв студијаја чеврилирди: бүтүн мөвчуд олдуғу илләр әрзиндә јашамаг уғрунда мүбаризә апармыш һәвәскарлар театрындан—профессионал театра чеврилмәк үчүн. Чүнки бир сыра милли актјорларда — парлаг темпераментлә һәлә үзә чыхмамыш, ифадә олунмамыш исте'дадла јанашы— театр мәдәнијјәтинин чатышмадығы да мүшаһидә олунурду. Бәс бу театр мәдәнијјәтинә нечә јетишмәк?

Актјор өз евинин, сәнәтинин саһиби оландан сонра ишләрин сәмти дәјишилди.

М. Горкинин «Һәјатын дибиндә» пјеси әсасында ојнанылмыш (1925-чи ил) мәшһур «Јурдсуз инсанлар» тамашасы бу бахымдан, актјор мәдәнијјәти бахымындан театрын һәјатында, бир нөв, дөнүш олду.

Бу тамаша барәдә бир аз кениш данышмаг истәрдим. Азәрбајчан актјорлары үчүн бу, һәјәчанлы тамаша иди, һәр кәс өзү образа мүмкүн гәдәр даһа артыг јахынлашмаг, ону даһа јахшы дујуб әкс етдирмәк истәјирди. Узун илләр өтәндән сонра да М. Давудова (Настенка), А. Кәрајбәјли (Сатип), М. Мәрданов вә Мирзаға Әлијев (Лука), Сидги Руһулла (актјор) вә башгаларынын ојунуну унуда билмирәм.

«Һәјатын дибиндә» тамашасы көстәриләркән актјорлар мәнә тамашанын програмыны, иштиракчыларын фотошәклини, тәшәккүр мәктубу илә биркә о вахт Италијада Капри адасында јашајан мүәллифә көндәрмәји тапшырдылар. Мән Азәрбајчан актјорлары адындан бу тапшырығы јеринә јетирдим. Тамаша тәнтәнәли кечди, бүтүн чәтинликләрә, тәрчүмәнин пислијинә бахмајараг уғур газанды.

Театрын јенидән гурулмасында әсас драматуржи материалы М. Ф. Ахундовун «Молла Ибраһим Хәлил кимјакәр», Ә. Һагвердијевин «Пәри чаду», «Ағамәһәммәд шаһ Гачар», Ч. Чаббарлынын «Ајдын», Шиллерин «Гачаглар» пјесләри тәшкил едирди. Бу әсәрләрин тамашасы бизим коллектив үчүн бөјүк мәктәб ролу ојнамышды.

«Гачаглар»да ојнајан актјорларда сәһвән белә бир тәсәввүр вар иди ки, куја әсәрдә әсл гачаглардан сөһбәт кедир вә онлары горхунч, ејбәчәр көстәрмәк лазымдыр. Буна көрә дә онлара бу фикрин јанлышлығыны баша салмаг лазым кәлди, изаһ еләдим ки, бунлар бандит, гулдур дејилләр, Шиллерин әсас мәгсәди тиранлыға гаршы мүбаризәдир вә пјесдәки «гачаглар» зоракылыг зүлмүнә гаршы чыхан ингилабчы кәнчләрдир, бунлар узаг кечмишләрин тарих вә мәдәнијјәти илә јахындан таныш олан университет тәләбәләридир. Белә мүнасибәт — К. С. Станиславскинин системинә јахын иди вә актјор ишиндә бөјүк дөнүш јаратды. Һәмин дөвр елә Константин Серкејевич Станиславскинин рәһбәрлији илә Москва Бәдаје Театрынын Бакыја кәлиши илә ејни вахта дүшүрдү. Театрын апарычы актјорларындан бири 1888-чи илдә Москвада «Кәнч гүввәләр» театрында биркә фәалијјәтә башладығым В. В. Лужски мәнә телеграм көндәриб «Чар Фјодор» тамашасында күтләви сәһнәләрдә баш ролда ојнајан И. М. Москвинин мүшајиәтчиләри ролунда чыхыш етмәк үчүн азәрбајчанлы актјорлардан сечмәјими хаһиш еләмишди.

Азәрбајчан актјорларына вә опера театрынын хоруна мүрачиәт етдим, тәклифим јахшы гаршыланды, достларымызын кәлишинәдәк күтләви сәһнәләрдә иштирак едәнләр һазырлашмышдылар вә Бәдаје театрын тамашасында уғурлу чыхыш етдиләр.

Бу, МХАТ-ын, Бәдаје театрла Азәрбајчан театры арасындакы әлагәләринин әсасыны гој-

1345—5

ду. Азәрбајҹан театрынын дүзкүн јолла инкишафында МХАТ-ын вә онун јарадычылары К. С. Станиславски вә В. И. Немирович-Данченконун мүәјјән ролу олду.

Биркә ишләдијимиз илк илләрдә Азәрбајҹан Дөвләт Академик Театрынын һеј'әтиндә ашағыдакы актјор вә актрисалар вар иди: М. Атамалыбәјов, И. Атакишијев, А. Алтунбәјли, Ә. Әләкбәров, А. Анатоллу, Ҹ. Бағдадбәјов, Бүлбүл, А. Кәрајбәјли, Һүсејнов, Күлүстани, Р. Дараблы, Ҹәфәров, И. Һидајәтзадә, Ибрәт ханым, Һ. Гафгазлы, М. Казымовски, Ағаһүсејн Рзајев, Әлиһүсејн Рзајев, Һ. Сарабски, Сона ханым, Садыгов, И. Талыблы, З. Шаһтахтинскаја, Р. Тәһмасиб, М. Давудова, Сидги Руһулла, Һ. Һачыбабабәјов, М. Т. Бағыров, Һ. Терегулов, Вәкилов, М. Магомајев, Г. Пиримов, И. Азәри, Дадашлы, Ҹаббаров, А. Әлијев, Султан Фикрәт, А. Ҹавадов, А. Сүһејли, Ә. Мәммәдов, Н. М. Мәммәдов, С. Сәлимбәјов, М. А. Әлијев, С. Шушински, Хуршид ханым Гаҹар, Ф. Һачинскаја, Әзизә ханым, Лалә ханым, Шөвкәт ханым Мәммәдова, М. С. Кирманшаһлы, М. Мәрданов, А. М. Шәрифзадә, П. Танаилиди.

1925 вә 1926-чы илләрдә театр техникумундан тәләбәләрин кәлишијлә бағлы актјор труппасы даһа да сабитләшди, интизам мөһкәмләнди. Бу да театр ишиндә уғур газанмаг үчүн башлыҹа ҹәһәтләрдәндир.

1925—1926-чы илләрдә труппаја Мәхфурә ханым, Әли Нәби, М. Әлијев, М. Вәлиханов, М. Сән'ани, Гәмәр ханым Топурија, Оленскаја

кими актјорлар да дахил идиләр. Вә бу коллективлә, әввәлдән һазырланмыш, әлбәттә дөврүн тәләбинә һеч дә тамамилә ҹаваб вермәјән, лакин бөјүк тәрбијәви әһәмијјәти олан репертуарла театр фәалијјәтә башлады.

1925—1926-чы илләрдә бу пјесләр көстәрилмишди: «Ики јетим», «Дон Жуан», «Хан Сәраби», «Һачы Гара», «Өлүләр», «Огтај Елоғлу», «Ајдын», «Дағылан тифаг», «Пәри ҹаду» вә с.

1926—1927-чи ил мөвсүмүндә репертуар даһа да кенишләндирилди: «Капитан Грантын ушаглары», «Нел гүлләсинин сирри», «Надир шаһ», «Кречинскинин тоју», «Һәјатын дибиндә», «Дәмир дивар», «Лјубов Јароваја», «Һамлет», «Јер әтрафына сәјаһәт», «Том дајынын комасы» вә башга әсәрләр репертуара дахил едилди.

Азәрбајҹан вә рус театрлары арасында гаршылашдырма апараркән ајдын олду ки, әкәр рус театры тәкҹә, о вахт адландырылдығы кими, «бојар» пјесләри, мәишәт пјесләри әсасында дајансајды инди газандығы мөвгеји газана билмәзди, дүнјада ән јахшы театрлардан бири ола билмәзди.

Азәрбајҹан театрынын башга милли театрларла әлагәләрини мөһкәмләтмәк үчүн репертуара классикләрин вә танынан мүәллифләрин бир сыра тәрҹүмә пјесләрини дахил етмәк тәклиф олунду. Азәрбајҹанлы мүәллифләрин пјесләри илә јанашы, репертуара «Мүфәттиш», «Дон Жуан», «Мешшан дворјанлыгда» кими әсәрләр дә дахил едилди. Шиллерин «Гачаглар»ындан сонра «Вилһелм Телл» әсәри көстә-

рилди. Бу, јадда галан тамашадыр, чүнки актјорларын сөзләри тамамилә әзбәрләмәси вә суфлјор хидмәтиндән истифадә етмәмәк гәрара алынмышды. Буна көрә дә һадисәләр тамашачыја јахынлашдырылмыш, суфлјор будкасындан ирәли кечирилмишди. Гәләбә газанылмышды. Бу тамаша — театр усталығы вә Азәрбајчан актјорунун техники һазырлығы бахымындан хүсуси бир мәрһәләнин башланғычыны гојан тамаша кими јадда галыб.

О илләрдә Микајыл Рәфили Москва университетиндә охујурду вә онунла јазышма нәтичәсиндә театр Виктор Һүгонун «Күлән адам» пјесини ојнамаг гәрарына кәлди.

16/IX. 1929-чу ил тарихиндә Москвадан көндәрдији мәктубунда Микајыл Рәфили јазырды: «Будур, университет китабханасында отуруб дүшүнүрәм: бизим јеканә вә түрк-татар республикаларында ән јахшы бәдии театрымыз үчүн мән нә етмәлијәм вә нәдәнсә фикрим гыр-саггыз кими бир нөгтәдә дајаныр. «Албалы бағы» вә «Зирәһли гатар»ы чевирмәк лазымдыр, һәр икисиндә дә һадисәләрин баш вердији мәканы Азәрбајчана көчүрмәк лазымдыр, елә бир шеј јаратмаг лазымдыр ки, һәм јүксәк бәдиилији илә сечилсин, һәм дә ејни заманда бизим тамашачылара анлашыглы олсун.

Мәнә елә кәлир ки, бу фикир һәјата кечирилә биләр вә ичтимаи дәјәри вар. Бүтүн тәләбини фасиләсиз зәһмәтә вермәк истәјирсән, ишләмәк вә нә исә јахшы, хејирли бир иш көрмәк үчүн әлләрим кичишир».

О илләрин уғурлу тамашаларындан «Һамлет» ајрыча гејд олунмалыдыр, бу тамашанын һазырланмасында Ч. Чаббарлы тәрчүмәчи кими јахындан иштирак етмишди.

«Һамлет»ин Шәрг үслубунда һазырланмыш бу гурулушунда башлыча чәһәт — Шекспирин өлмәз фачиәсинин мәзмунуну тамашачылара мүмкүн гәдәр јахындан вә күчлү шәкилдә көстәрмәк иди ки, буна да наил олмушдуг. Биз дүшүнүрдүк, ахы ола билмәз ки, «Һамлет»ин бүтүн мә'насы онун гара трикосунда вә ләләкли шлјапасында олсун. Биз, доғрудан да, һаглы идик. Мә'лум олду ки, фикримиз дүз имиш. Һамлетин фачиәси тамашачыја чатды, буну сүбут едән ән јахшы дәлил кими дејәк ки, әсәр 1925-чи илдән 1932-чи илә гәдәр фасиләсиз вә һәмишә дә ејни уғурла көстәрилди.

Бу тамашанын тәртиби мәни узун мүддәт нараһат етмишди. Халчалар — Шәргә мәхсус әшјалардыр. Крал вә Полони Һамлетә халча архасында гулаг асырлар. Һамлет Полонини өлдүрүр. Сарај чәкишмәләри, зәһәрли хәнчәрләр, гылынчлар, үзүкдәки зәһәр — бүтүн бунлар гоча Шәргә танышдыр. Сарај чеврилишләри — бир шаһын башгасыны әвәз еләмәси, сатгынлыг, гәтл дә Шәргә јахын вә анлашыглыдыр.

Ән чох мане олан адлар иди — бүтүн тәрчүмә әсәрләринин зәиф нөгтәси... Ахы мүәллифләрин чох һиссәси өз сурәтләринә ад верәркән, бир нөв онлары сәчијјәләндирир — Незнамов, Меловзаров, Счастливтсев, Молчалин, Скалозуб, Кручинина, еләчә дә Ајдын, Севил, Короғлу—бүтүн бу адлар орижиналда чох мә'на-

лы сәсләнсәләр дә, тәрҹүмәдә тамашачыја һеч нә демир, «Һамлет»дә дә беләдир: Гилдерштерн — Гызыл улдуз, Розенкрантс — Гызылкүл чәләнки. Сарај ә'јанларынын адлары һеј-рәтамиздир, лакин онлар азәрбајҹанча нечә сәсләнәҹәк? Узун ахтарышдан сонра бизим «Һамлет»дә белә адлар јаранды — Ќамран вә Күлчин. Лајерт — азәрбајҹанлыја һеч нә демәјән бир аддыр, лакин Сөһраб — Шаһнамәнин гәһрәманларындан бири, Рүстәмин оғлу, күчлү, доғручул, көзәл, кәнҹ Азәрбајҹанда һамыја танышдыр. Полони Лоғман олду. Һамлет вә Офелија адлары сахланылды, белә ки, онлар сәсләнмәјә көрә Азәрбајҹан адларына јахындыр...

Шекспирдә дөвр көстәрилмәјиб. Биз дә буна хүсуси ишарә еләмәдик, лакин елә бир заманы јаратдыг ки, о вахт Шәрг мәдәнијјәтҹә Гәрбдән вә Мисирдән јүксәкдә дајанырды, елм вә мәдәнијјәт мәркәзи иди.

Мүхтәлиф вахтларда Һамлет ролуну ојнамыш актјорларын портретләрини јығыб көздән кечирәндә мүхтәлиф шәкилләрә дә раст кәлирсән—гәһрәман ағ трикода, күллү кејимдә, гыса ментикдә. Гыса вә узун көјнәкдә, көк, арыг Ернесто Росси кими бығлы А. И. Сумбатов-Јужин кими саггаллы, нәһајәт, Һамлетин өзү кими пудралы парикләрдә — нөвбәнөв портретләр... Мәкәр әсас мәсәлә кејимдәдир? Әлбәттә мән инанырдым ки, «Һамлет» 1926-чы илдә јох, сонралар, артыг азәрбајҹанлы гадынлар чадраны атандан, кишиләрлә бирликдә партердә әјләшәндән сонра гојулсајды тамашаја Шәрг тәртибаты вермәздим. Буна еһтијаҹ галмазды... Лакин о вахт индики наилијјәтләрин ҹүҹәрти вахтында, мәдәнијјәтҹә вә репертуарына көрә зәнкин олан театрын белә бир мәрһәләсиндә бу кәлиши көзәл бир иш дејилди, јеринә дүшмүшдү. Тәсадүфи дејил ки, тәнгидин бөјүк һиссәси бу тамашаны гијмәтләндирәркән ону Азәрбајҹан театрынын јеткинлијә доғру аддымы, сынаг кими бәјәнмишдиләр. Бу тамаша һаггында ресензијаларда биз һәм дә охујуруг ки, театрын орижинал тамашалары арасында «Һамлет» һәм бәдии тә'сиринә, һәм үслубунун чиддилијинә—һәм тәртибатда, һәм дә режиссор шәрһиндә—илк јерләрдән бирини тутур вә тамашачы һәмишә она марагла бахыр... Мәсәлән, профессор Бороздин өз мәгаләсиндә јазыр: «Азәрбајҹанда Шекспирин «Һамлет»и Шәрг тәртибиндә бөјүк мүвәффәгијјәтлә көстәрилди. Инкилис драматургунун шаһ әсәринин Азәрбајҹанын кениш тамашачы күтләсинә анлашыглы сәһнә тәртибаты чох мараглыдыр. «Һамлет»ин персонажларына Шәрг либасы кејиндирилиб вә бу дәфә дүнја фаҹиәсинин һадисәләринин баш вердији мәкан Шәргә кечирилиб».

Һамлет һансы кејим кејир-кејсин—үмумбәшәрдир. Азәрбајҹан тамашачысына исә таныш костјумда о даһа да анлашыглы иди. Тамашачылар арасында бөјүк мүвәффәгијјәт газанмыш ән мараглы Шекспир тамашаларындан бири белә јаранмышды. Бу гурулуш екзотика илә долу иди: сәһнәдә чалмалар, әммамәләр, әлван халчалар рәнкдән-рәнкә чалырды, Офелија сәһнәјә Шәргә мәхсус гадын шалварында чыхырды, крал — шаһ олмушду.

Јерли мәтбуат бу тамашанын гејри-ади мәдәни вә бәдии әһәмијјәтини гејд едиб көстәрирди. Тамаша, Азәрбајҹан драмы үчүн, бүтүн театр инчәсәнәти үчүн јени перспективләр ачыр вә тәсдиг едир ки, Азәрбајҹан Академик Драм Театры мөһкәмләнмиш, јени сәнәт мәрһәләсинә гәдәм гојан јеткин бәдии организмә чеврилмишдир.

Азәрбајҹан Академик Театры артыг бир нөв нүмунәви театр сајылырды, онун тамашаларынын тәк Азәрбајҹан үчүн јох, мүсәлман Шәргинин башга өлкәләри үчүн дә әһәмијјәти вар иди...

1926 — 1927-чи илләр мөвсүмү «Һачы Гара» комедијасы илә баша чатды. Сонунҹу һиссәдә Италијадан јенинҹә гајытмыш Бүлбүл охуду. Сонра, адәтән олдуғу кими, тамашанын гуртардығыны билдирән дәмир пәрдә салынмалы иди. Һамы сәһнәјә чыхды. Һидајәтзадә тамашачылара үз тутуб гысаҹа чыхыш еләди, бундан сонра Бүлбүл... охуду вә дәмир пәрдә аста-аста енмәјә башлады. Тә'сир чох бөјүк иди. Актјорлар кәлән мөвсүмәдәк тамашачылардан ајрылырдылар.

1927—1928-чи илләр мөвсүмүнүн репертуарыны тәшкил едән тамашаларын Азәрбајҹан ССР Халг Маариф Комиссарлығы тәрәфиндән 14 ијул 1927-чи илдә тәсдиг едилмиш сијаһысы белә иди: «Од кәлини», «Кечмишин көлкәләри», «Дәмир дивар», «Том дајынын комасы», «Кречинскинин тоју», «Ики јенијетмә», «Мешшан дворјанлыгда», «Лјубов Јароваја», «Зигмук», «Магбет», «Дон Кихот», «Һөчәтлик бәзәји» вә «Он икинҹи кечә».

«Ики јенијетмә», «Магбет» вә «Дон Кихот» тамашалары көстәрилмәди.

Тәкрар репертуарымыз белә иди: «Ајдын», «Огтај Елоғлу» (Ҹ. Ҹаббарлы), «Өлүләр» (Ҹ. Мәммәдгулузадә), «Һачы Гара» (М. Ф. Ахундов), «Капитан Грантын ушаглары» (Жүл Верн), «Мүфәттиш» (Гогол), «Һәјатын дибиндә» (М. Горки), «Һамлет» (В. Шекспир), «Сәфеһ», (Фулд), «Чарлејин халасы» (Брандес).

Бу чохлу пјесин арасында Ҹәфәр Ҹаббарлынын үч әсәри вар иди, «Һамлет» дә онун тәрҹүмәсиндә ојнанылырды. Дүздүр, «Севил» артыг јазылмышды, лакин Ҹ. Ҹаббарлы һәлә ону кизли сахлајырды.

«Од кәлини» тамашасы үчүн мусиги бәстәләмиш Әфрасијаб Бәдәлбәјли тамашадан аз сонра консерваторијада охумаг үчүн Москваја, орадан да Ленинграда кетди. 1929-чу илдә о, «Од кәлини» үчүн јени мусиги бәстәләди. Өзү бу барәдә белә јазырды: «Јени мусиги пјесин инкишафына, мәзмунча даһа чох ујғун кәләҹәк. Лакин Солмазын маһнысы бир аз мүрәккәб олачаг. Јева вә Сона ханым кәрәк бир аз өзләрини ҹәмләшдирсинләр, онда һәр шеј јахшы олачаг. Һәр һалда, биз һамымыз чалышмалыјыг ки, һәр шеј мүмкүн гәдәр јахшы олсун».

Мәктубун тарихи беләдир: 9 август 1929-чу ил.

Илләр өтүрдү, мүбаризә илләри, белә ки, театрын инкишафы там гүввә илә давам едирди, буна көрә дә һәр илдә аз гала үч илин иши көрүлүрдү.

Тамашаларын чоху оркестрин мүшајиәти олмадан, хүсуси мусиги јазылмадан көстәри-

лирди. Бә'зи тамашаларда ајрыча мусиги нөмрәләри ифа олунурду. Мәсәлән, Чәфәр Чаббарлынын «Ајдын» пјесиндә, үчүнчү һиссәдә сәһнә шантана көчүрүлмүшдү, бундан өтрү дә бүтөв бир шантандан — бүтүн она мәхсус вокал, хор вә мусиги нөмрәләри вә сола ифалары илә биркә истифадә олунмушду.

Шиллерин «Вилһелм Телл» әсәринин тамашасында бәстәкар Мүслүм Магомајев иштирак етди.

Азәрбајчан Драм Театрында әввәлләр мусиги рәһбәри јох иди, лакин тезликлә, 1925-чи илдә мусиги һиссә рәһбәри вәзифәсинә исте'дадлы пианочу вә мусиги биличиси Савели Јаковлевич Ајзен дә'вәт олунду. Өзүнүн јорулмаз иши, Азәрбајчан мусигисинин руһуна нүфуз етмәк арзусу илә Ајзен Азәрбајчан совет театрынын ишинә вә наилијјәтинә чох көмәк көстәрирди.

О илләрдә милли театр рәссамлары јох иди вә тамашалара тәртибаты хүсуси дә'вәт олунмуш рәссамлар верирдиләр...

Кәнч Азәрбајчан рәссамларындан Рүстәм Мустафајев театр тәртибаты илә даһа чидди мәшғул олмаға башлады. О, көзәл вә әсл мә'нада бөјүк исте'дадын нәтичәси олан гурулушлар јарадырды, тәәссүф ки, вахтсыз, фачиәли һәлакы ону бу чох гијмәтли һәјат јолундан тез ајырды..

...Әкәр мәни инди кечмишә нәзәр саларкән, о илләрдәки ишләрими разылыгла хатырлајырамса — бунун сәбәби һәр шејдән өнчә, Азәрбајчан сәһнәсиндә илк аддымларымдан талејин мәни Чәфәр Чаббарлы илә бағламасындадыр.

Онунла танышлығым вә биркә ишим, үрәјимдә јашајан достлуг дујғулары, көзәл инсан, бөјүк сәнәткар, исте'дадлы драматург Чәфәр Чаббарлыја еһтирам һиссим — мәним узун сәһнә һәјатымынән күчлү вәән парлаг тәәссүратыдыр...

Театрда алтмыш илдән артыг давам едән фәалијјәтим боју өз ишимин хүсусијјәтиндән асылы олараг, тез-тез көркәмли јазычыларла, рәссамларла вә нәһәнк бир актјор дүнјасы илә растлашмышам. Јаддашымда чохлу, лап чохлу ад — рәссам, актјор, мусигичи ады јашајыр.

Думанлы кәнчлијимин сәһәриндә, о вахт ки, Москва Әмәли Академијасында тәһсилими јенинчә гуртармышдым вә ат үстүндә Москвадан Крыма сәјаһәт еләмишдим, Л. Н. Толстојун гонағы олмаг сәадәти, јухарыда гејд етдијим кими, мәнә дә гисмәт олмушду. Өз дөврүнүн ән бөјүк шәхсијјәти тәрәфиндән Јаснаја Полјанада гәбул едилмишдим. О вахт кечирдијим һәјәчаны тәсәввүрә кәтирмәк чәтин дејил. Бу көрүшүн тә'сири о гәдәр күчлү иди ки, Лев Николајевичин сурәти хәјалыма әбәдилик һәкк олунуб, онун бој-бухуну, полад рәнкинә чалан вә сәнә бахмаса да ичини бүтүнлүклә көрән көзләринин үстүнә салланмыш гашлары инди дә көзүмүн өнүндәдир...

Будур инди дә башга бир көрүшдән — чох сонралар, мәним јеткинлик чағымда баш вермиш вә јенә дә мәнә еләчә күчлү тә'сир бағыш-

ламыш, өмрүм боју унутмадығым көрүшдән данышмаг истәјирәм. Бу, Чәфәр Чаббарлы илә көрүшдүр.

...Чәфәр Чаббарлы илә мәним илк көрүшүм театр техникумунда олмушду.

Елә актјор сәнәткарлығы һаггында илк дәрсләримдән бириндә һәр шејлә марагланан, суаледичи, гырпылмадан, диггәтлә мәнә бахан ири гара көзләри көрмүшдүм. Бир нечә дәрс беләчә давам етди вә бу вәзијјәтә өјрәшиб мүһазирәләри охујаркән, елә бил анчаг о көзләрә мурачиәт едирдим. Бу, театр техникумуна дахил олуб театр курсу кечмәк истәјән Чәфәр Чаббарлы иди. Кетдикчә јахынлашдыг вә вахтымызы бир јердә кечирмәјә башладыг.

Мән онун евинә кедән јолун үстүндә јашајырдым. Театрдан гајыдаркән, јахуд театра кедәркән, сөһбәтләшәр, фикирләримизи бөлүшәр, ахтардығымыз суаллара биркә чаваблар кәзәрдик. Тәдричән мәним она мүнасибәтим әсл бөјүк достлуг һиссләринә чеврилди, бу достлуғу мән Азәрбајчандакы фәалијјәтимин ән көзәл хатирәси кими горујуб сахлајырам...

Истәјирәм ки, сөзлә Чәфәр Чаббарлынын портретини чәким, онун һәјатда, ишдә, мүхтәлиф әһвали-руһијјәләрдә, һәјәчанлы анларында нечә көрдүјүмү; онун характерини, вәрдишләрини, әтраф мүһитини экс етдирим.

Чәфәрин һәјаты чох садә, һәр чүр чәрчивәдән вә вәрдиш етдијимиз шәртләрдән узаг, фәал јарадычылыг фәалијјәти илә долу бир һәјат иди.

О, шәһәрин јухары һиссәсиндә, Дағлыг күчәсиндә, өз балача евиндә јашајырды. Кәрәк

өз көзүнлә көрәјдин — о, өз балача бағчасына, хырда јашыллыг «тәсәррүфатына» нечә гуллуг едир, нечә мәһәббәтлә күл бечәрир...

Ону бу вәзијјәтдә көрәндә һеч чүр инана билмирдин ки, бу һәмин Чәфәрдир — јазычы, драматург, Азәрбајчан совет әдәбијјатынын кәләчәк классики.

Өзүнүн бүтүн варлығы илә, рәфтары вә мүрачиәтиндә Чәфәр чох мулајим иди, елә көрүнүрдү ки, о, мүнагишә доғурмамаг үчүн һәр чүр күзәштә кетмәјә һазыр, тәмкинли бир адамдыр. Лакин бу, јалныз илк тәәссүрат иди. Онун гара көзләриндә күлүшләрин, тәбәссүмләрин архасындан һәрдән елә бир чиддијјәт, инадкарлыг баш галдырырды, о дәгигә ајдын олурду ки, һеч нәдә күзәштә кедән дејил, һәр шеји өз истәдији кими едәчәк, гәрара кәлибсә, демәли өз фикринин үстүндә сонадәк мөһкәм дајаначаг.

Бу, она әсәрләриндә һәр һансы бир дәјишиклик етмәк тәклифи вериләндә өзүнү даһа чох көстәрирди. Һәгигәтән дә, Чәфәрин хасијјәтиндә көһнә бир аталар сөзү әсл чанлы нүмунәсини тапмышды: «Гәләмлә јазыланы балтаја да кәсмәк олмаз».

Гејдләр, тәклифләр, идејалар Чәфәр тәрәфиндән гәбул едилмәзди, дејиләнләри өзү дәрк едәнә гәдәр. Белә анларда онун көзләри тамам дәјишилирди; онларда сојуг бир парылты дәрин дүшүнчә вә ағыр кәркинлик дујулурду вә ајдын көрүнүрдү ки, әкәр лазым олса о, һәр шејә һазырдыр; лакин һеч нәдә күзәштә кетмәз.

Чәфәрин шәхсијјәти адамы тез чәлб едир-

ди, фикирләринә һәмишә диггәтлә гулаг асан актјорлара онун күчлү тә'сири вар иди.

«Садә! Садә! Һәјатын өзү кими садә олун!» — актјорлара белә дејирди. Онун актјорлара мүрачиәтиндә һәмишә ејни бир тәләб сәсләнирди: «Иши сүр'әтләндирмәк, јүксәлтмәк үчүн даһа чох әмәк сәрф етмәк, даһа чох зәһмәт чәкмәк лазымдыр».

О, Азәрбајчан актјорларынын үмуми сәһнә мәдәнијјәтини јүксәлтмәјә чан атырды, актјорун үзәринә дүшән мәс'улијјәти, көрдүјү ишин әһәмијјәтини онлара баша салмаға чалышырды.

Чәфәр дејирди: «Артист, сәнәткар — јарадычы ола-ола чиркаба, чамыра булаша билмәз. Һәр шеји бир кәнара атыб анчаг өз ишинлә мәшғул олмалысан». Сонра давам едирди: «Театр наминә, онун чичәкләнмәси наминә өз хырда, чылыз раһатлығыны гурбан вериб, бөјүк әмәлләрә гошулмаға дәјәр! Азәрбајчанлылар — бөјүк исте'дадлы халгдыр. Онун гызғынлығы, фантазијасы вә поезијасы бу фикри тәсдиг едән көзәл нүмунәләр јарадыб. Демәли, даһа чох ирадә, һәвәс вә арзу кәрәкдир, онда көрдүјүмүз иш көзәл бәһрә верәчәк. Мүбаризә апармаг вә сәһвләрдән горхмамаг лазымдыр! Анчаг һеч бир иш көрмәјән адам сәһв еләмир».

Чәфәр пролетариата намусла вә фәдакарлыгла хидмәт едәјирди, өз иши илә бизи илһамландырырды, о, хүсусән «Од кәлини» пјесиндә динә, чәһаләтә, зүлмәт јајанлара гаршы мүбаризә бајрағыны јүксәкләрә галдырмышды.

Мән узун сәһнә фәалијјәтимдә нечә-нечә һәјәчанлы, чәтин әсәр тамашаја гојмушам. Онларын арасында һеч шүбһәсиз, ән күчлүләрдән бири «Од кәлини»дир. Бу әсәрин тамашаја гојулдуғу вахт һәлә адамларын шүурунда динин тә'сири күчлү иди, јашадығымыз шәһәрдә мәсчидләр ачыг иди вә ишләјирди, јашадығым евин пәнчрәсиндән дә күндән-күнә сүр'әти артан тәзә мәсчид тикинтиси көрүнүрдү, азан сәси һәр сәһәр инамла Бакынын үзәринә јајылырды. Белә бир вахтда Чәфәр Чаббарлынын «Од кәлини» пјесиндәки «Јохдур аллаһ!» сөзләри бүтүн диндар, көһнә мүһитә гаршы чәсарәтлә мејдан охумаг иди. Тамашанын кулминасијасы һәбсханада шәраит үзүндән бир-биринин гаты дүшмәнинә чеврилмиш ики гардашын — Агшинлә Елханын көрүшү үзәриндә гурулмушду. Бу роллары ојнајан актјорлара тапшырылмышды ки, һәмин сәһнәдә өз дүзлүјүнә, амалына инанан инсаны динин һеч бир јолла сарсыда билмәдијини там гүввә илә ачыб көстәрсинләр. Елә ки, Агшин јени дини тә'рифләјирди, гардашыны тәк аллаһы танымаға дә'вәт едирди вә пәрдә далындан тә'сирли азан сәси учалырды — Елханын дөнмәзлији, инамлы е'тиразы даһа гүдрәтли сәсләнирди: «Јохдур аллаһ!». Онда кәрәк өз көзүнлә көрәјдин ки, Елханын бу сөзләри нечә алгыш сәдалары арасында ешидилмәз олурду. Шәксиз вә там гәләбә газанылмышды, һамынын көзү өнүндә көһнәликлә јенилијин сәрт дөјүшү кедирди вә јенилик инамла гәләбә чалырды. Вә бу тәсадүфи дејилди. Ч. Чаббарлынын јарадычылығынын бүтүн пафосу әсл маһијјәтчә ингилаби

иди, чүнки бу чох көркәмли совет јазычысы өзү дә ингилабла гоша бөјүмүшдү. О, 1934-чү илдә совет јазычыларынын Москвада кечирилмиш I гурултајында демишди:

«Бизим гурулушумузун мисли-бәрабәри јохдур...

...Һәр бир шаирин, јазычынын вә драматургун ән бөјүк мәзијјәтләриндән бириси, онун мөвзу сечмәји бачармасыдыр. Јазычынын сечдији мөвзу ону илһама кәтирмәли, онун көрдүкләрини, дујдугларыны, дөврүнүн ондан тәләб етдикләрини, башгаларынын һәлә мүшаһидә етмәдикләрини вә ја мүшаһидә едәрәк бу барәдә даныша билмәдикләри шејләри охучуја сөјләмәк имканы јаратмалыдыр. Дөврүн ичтимаи сифариши адланан шеј будур.

...Әкәр јазычы өз әсәринә кејдирдији форманы һисс етмирсә; әкәр о, гәһрәманынын һәрәкәтләри илә һәјәчанланмырса, әкәр о өзү дә гәһрәманынын гәмләри вә севинчләри илә јашамырса, онда пјес тамашачылары лагејд бурахачагдыр. Әсәр тамашачынын шүуруна, әглинә тә'сир едәчәк, лакин ону мүтәәссир етмәјәчәкдир. Јалныз шүура тә'сир едәрәк, ејни заманда дујғуја тохунмајан әсәр сәнәт нүмунәси дејилдир!» Бу, онун јазычылар гурултајынын күрсүсүндән дедији сөзләрдир...

...Јени театр гуручулуғу давам едирди. Театр да көһнә формалардан узаглашмалы иди. Буна көрә дә бурада театрын кәләчәк чичәкләнмәсинә белә дәриндән чан јандыран Ч. Чабарлы кими бир адамын ишләмәси чох вачиб иди. Онун театрда — јахында олмасы актјорлара бөјүк тә'сир көстәрирди.

...Чәфәрин кабинети, адәтән, актјорларын мүбаһисә јери оларды. О, онларла мәшғул олар, ролларын өјрәдилмәсинә, мәтнин јахшы сәсләнмәсинә чалышарды. Онун өз кабинетинин јанындакы ложада отуруб мәшги изләмәси, ајры-ајры сөзләрин дејилишиндә дүзәлишләр еләмәси, ифадәләрин мелодијалылығыны, интонасијалы сәсләнмәсини, драматизмини тәләб етмәси хүсусән мараглы иди. О, һәмишә актјорлары ишкүзарлыға чағырырды. Бә'зи актјорларда, үмумијјәтлә, театр үчүн типик олан бир хәстәлик вар иди: өз габилијјәтләрини шиширдирдиләр. Белә актјорлардан һәр бири өзүнү «каинатын мәркәзи» һесаб еләјәрәк унудурду ки, театр елә бир механизмдир ки, кәрәк онун һәр бир һиссәси бүтөв вә мөһкәм олсун. Буна көрә дә Чәфәр театра белә вачиб лазым иди. Бәли, Чәфәр диггәти өзүнә чәлб етмәји бачарырды. Онун ағлына һеч вахт гара фикир, чәкишмә төрәтмәк, пислик етмәк фикри кәлмәзди. Чәфәр она пислик еләјән адамларын јанындан сакитчә өтүб кечәрди вә һеч онларын варлығыны, јохлуғуну һисс еләмәзди дә... Бу, мәғрурлуг дејилди, дәгиг, ајдын шүурдан, онун тәмкининин бөјүклүјүндән ирәли кәлирди. О, руһән һәмишә аристократ иди вә бунунла да галиб кәлирди. Һәјатын бүтүн һадисәләри илә марагландығына көрә һәр шејдә јенилик ахтарарды. Һеч нә онун үчүн елә-белә, бош-бошуна өтүб кечмәзди, һәр шеј хәјалында топланыр вә өз гијмәтини алырды. Буна көрә дә о белә көзәл әсәрләр јарада билирди. Мән, Чәфәрин образлы дилини, көзәл данышыг габилијјәтини севирдим. Мәнә һәмишә елә

кәләрди ки, онун сөзләриндә Шәргин дәрин мүдриклији өз ифадәсини тапыр. Ҹәфәр сөзләри, сәсләнмә мә'насында сечмәји хошламагла јанашы, һәм дә сөзүн мәтндә көзәл сәсләнмәсинә чалышырды. Бу чох мараглыјды, о, тез-тез өз дүнјадујумуна ујғун афористик ифадәләрдән истифадә едәрди, бунлар онун үчүн ајрыча бир бәдиилик дүнјасы иди.

Ҹәфәрдә хүсуси дәрк етмәк истә'дады вар иди. Һәјатда көрдүјү һәр шеј онун гәлбиндә әксини тапырды. Онун үчүн һәјат вә поезија бир-биринә зидд дејилди, өз һәјаты да поезија иди, јарадычылығынын поезијасы исә һәјат һәгигәти иди.

Ҹәфәр мусигини чох севирди, мусигијә хүсуси һәссаслыгла јанашырды вә һәмишә өз-өзүнә нә исә зүмзүмә едәрди. Мәним нәзәримдә онун гәлби һәмишә охујарды. Мусиги онун үрәјиндә вә сөзләриндә иди.

Нағыллар, әфсанәләр Ҹәфәрә чох доғма иди, лакин әсәрләринин мөвзусу һәмишә һәјатдан көтүрүлүрдү.

Нәһәнк вә әсл күчлү темпераментинә, гызғынлығына бахмајараг о, өз һиссләринә һаким иди. Белә вахтларда јалныз онун дахили һәјәчанлары, јахуд үрәјиндә баш верән кизли дәјишикликләр, «дахили иш» көрүнүрдү. Буну кизләтмәк она мүјәссәр олмурду вә буна чалышмырды да...

О, садә јашајырды. Ҹәфәрдә чох күчлү өлчү һисси варды. Вә бу да она гејри-ади көзәллик вә ҹазибәдарлыг верирди.

Театр чәтин вахтларыны јашајырды, күнүн тәләбләринә ҹаваб верән милли, мүасир әсәр-

ләрдән ибарәт репертуары јох иди. Һәјат театрдан халгын бу күнү барәдә ҹанлы сөз көзләјирди, лакин театрын говлуғунда буна ҹаваб верән әсәр јох иди... Бизим үчүн чох чәтин олан һәмин дөврдә јеканә ишығымыз, үмидимиз Ҹәфәр Ҹаббарлы иди, онун пјесләри гејри-ади дәрәҹәдә бөјүк уғурлар газанды вә Азәрбајҹан театрынын һәмин дөврүнә хүсуси бир ад верди: Ҹәфәр Ҹаббарлы театры. Мән, Ҹәфәр Ҹаббарлынын драматуркијасыны тәһлилә киришмәк истәмәрәм вә буну бачармарам да... Бу драматуркија, мәнчә, һәлә бизим әдәбијјатшүнаслар вә театршүнаслар тәрәфиндән кифајәт гәдәр өјрәнилиб шәрһ едилмәмишдир, лакин Ҹаббарлыја јахын вә боғаза кими ишин ичиндә итиб-батараг (белә ки, онсуз кечирдијим һәр күнү итирилмиш сајырдым) јанашы ишләмиш бир адам кими, драматургун театрдакы ролундан данышмаг истәрдим.

Театр онун башлыча тәләбатына чеврилмишди: әсәрләрин охунушунда, мүзакирәләрдә, сөһбәтләрдә Ҹәфәр кетдикчә театрын варлығына даһа јахындан нүфуз едирди. Һисс едәјирди ки, театр она нечә лазымдыр, о, театра нечә лазымдыр. Һәр јени тамаша илә Ҹәфәр дә бөјүјүрдү...

О, кечәни күндүзә, күндүзү кечәјә гатараг санки вахты сајмырды. Бунунла белә, гоһумларына, өз аиләсинә мүнасибәти сон дәрәҹә зәриф иди, бөјүк мәһәббәтлә јоғрулмушду. Сөһбәтә башы гарышанда нә вахт гаранлыг дүшдүјүнү һисс еләмәзди. Иши һәмишә чох оларды, сөһбәт бә'зән кечә јарысына чәкәрди, сонра о елә бил бирдән-бирә сәксәниб ајаға

галхар вә тәләсик, хүсусән театрда ишләри јахшы кедәндә исә севинчлә евә гачарды.

О, асан јарадырды. Өз әсәрләрилә, јарадычылыг ишләрилә о, илк нөвбәдә, арвады Сона ханымы таныш едәрди. Әввәлчә кәрәк онун разылығыны алајды, әсәр бәјәнилләндән сонра исә дејирди: «Бәли чатды! Демәли мәним истәдијим кими олачаг...»

Театрын әдәби һиссә мүдири кими Чәфәрин иши чох оларды. Јени тамашалар үчүн материал һазырламаг, кәләчәк репертуары тутмаг...

Ишләринин белә чох вахтында Чәфәр Чаббарлы, сонралар дүнја шөһрәти газанмыш «Севил» пјесини битириб театра тәгдим еләди. Тезликлә әсәр тамашаја гојулду вә театрын һәјатында ирәлијә доғру бөјүк аддым олду. Пјес әтрафында мүзакирә вә мүбаһисәләр ара вермирди. Бүтүн бунлардан ајдын көрүнүрдү ки, әсәр нечә гызғынлыгла гаршыланыб вә һәлә дә чәмијјәтдә мејдан сулајан көһнә мешшан әхлагына нечә күчлү зәрбә олуб... «Севил»ә гијмәт верәркән, онун һәмин дөврдәки бөјүк әһәмијјәтини көстәрмәк истәркән, Чәфәр Чаббарлынын өз сөзләрини хатырлајырам... «Јахын вахтлара кими авропалыларын хәјалында Шәрг гадыны Шәһризадын нағылларында олдуғу кими, һәрәмханалардан, мәрмәр һовузларын сојуг сујундан ајры тәсәввүр едилмирди. Шәрг гадыны — этирлә чимиздирилән вә өз ағасынын ирадәсинә һәвәслә табе олан балача бир варлыг иди. О, Пјер Лоти вә башга екзотик сүжет һәвәскарларынын чохлу һекајәләринин гәһрәманы иди. О, романтика

иди. Билирдиләр ки, Шәрг гадыны һүгугсуздур, чадраја бүрүнүб, охумаг, кишијә бахмаг, күчәјә чыхмаг, чохарвадлылыға е'тираз етмәк, һәр һансы хырдача бир шејдә мүстәгиллијини көстәрмәк она гадағандыр. Бүтүн бунлар дадлы јемәкләрдән сонра тахтда дирсәкләниб хәјала кедән авропалы үчүн бир романтика иди. Јох! Даһа Совет Шәргиндә белә гадын јохдур! Онлары һамынын танындығы башга чүр гадынлар әвәз едиб. Азәрбајчан гадыны сон он илдә танынмајачаг дәрәчәдә дәјишилиб. О өз ајағындакы буховлары гырыб, әсрләр боју әсарәт рәмзи олан чадраны атыб, чичәкли бағлар, чарһовузлар барәдәки нағыллары бир кәнара туллајыб. О, инамла өз мүстәгиллик һаггыны тәләб етди вә буна наил олду! Азәрбајчан гадынынын сон илләр әрзиндә кечдикләри вә кечмәкдә олдуглары јол — гурбанлар јолудур, гисас јолудур, өз һүгугу јолунда амансыз мүбаризә јолудур, башдан-баша һүнәр вә галибијјәт јолудур. Бу гәләбә асанлыгла газанылмајыб. Һәлә һәрдән бир моллаларын илаһијјат ишләринин вә гадынларын азадлыға чыхмасындан инчијән «һаким кишиләрин» мәнафејини мүдафиә едән көһнә мәишәтин әламәтләри өзүнү көстәрир. Лакин бу сон чырпынмалардыр. Азәрбајчан гадыны үчүн керијә јол јохдур!» Севил һәмин гадынлардан биридир. Азадлыг уғрунда мүбаризәнин бүтүн ағырлығыны чијниндә дашыја-дашыја о, гуллугдан, һүгугсузлугдан — чадраны атмаға кими јүксәлән бөјүк бир тарихи јол кечир. Тамашаја бахан тамашачылар бу јолу вә онун нәтичәләрини көрүрдүләр.

«Севил»ин уғурлары мәтбуат сәһифәләриндәки бир чох мәгаләдә әксини тапмышды. Бу, Азәрбајчан сәһнәси үчүн програм тамаша иди...

Бурада мән јенидән «Һамлет»и Ч. Чаббарлынын тәрчүмәсиндә тамашаја гојдуғумузу хатырлајырам вә бир даһа гејд едирәм ки, бу тамаша доғрудан да драматург үчүн бөјүк әһәмијјәт кәсб етмишди. Шекспир драматуркијасы илә јахынлыг Чәфәрин илһамыны даһа да ганадландырмышды вә илк нөвбәдә, өз әсәрләриндә комедија вә тракедија чизкиләрини сых вәһдәтдә бирләшдирмәкдә она кәрәк олмушду. Онун бөјүк режиссор истеʼдады вар иди вә сонралар гәтијјәтлә режиссор олмаг гәрарына кәлмәси дә бу сәбәбдән тәәччүб доғурмур. Буну заман тәләб едирди вә шәхсән мәндә белә бир инам вар иди ки, Чәфәр театр практикасынын бу саһәсиндә дә истәдијинә наил ола биләр.

1931-чи илдә театр Ч. Чаббарлынын «Алмаз» пјесинин һазырлығына башлады. Режиссор иши Чаббарлы илә мәнә, бәдии тәртибат рәссам Рјабчикова тапшырылмышды.

1931-чи илин апрел ајынын 13-дә «Алмаз»ын премјерасы бөјүк мүвәффәгијјәтлә кечди вә мүәллифи тәләб едәјән күтләнин габағына Чәфәри демәк олар ки, зорла дартыб чыхартдыг.

Гурулуш үзәриндә иш заманы мүәллифин һәвәси вә јарадычылыг марағы актјорлары да бүрүјүр, онлары да әлә алырды. Чәфәр актјорлары гычыгландыра, «одландыра» билирди. Јени пјесини о халг руһу, ифадәләри илә «јо-

ғурмушду» вә тәкрарсыз, парлаг бир тамаша јаранмышды. Чәфәрин өз ишинә нечә јанашмасы онун 1932-чи илдә мәнә јаздығы мәктубдан ајдын көрүнүр:

«Әзиз Александр Александрович! Наһаг јерә Сиз мәни олмајан шејә көрә тәгсирләндирирсиниз! Тәәччүбләнирәм ки, мәни һамыдан јахшы таныја-таныја Сиз нечә олур аз мәктуб јаздығыма көрә мәндән инчијирсиниз. Әввәла, мән өмрүм боју Сиздән башга һеч кимә мәктуб јазмамышам, һәтта гызлара да. Бу тәнбәлликдирми? Јазмаг габилијјәтинин олмамасыдырмы, јохса садәчә олараг пис вәрдишдир? — дејә билмәрәм.

Сизә исә өз тәбиәтимә зидд кедәрәк мәктуб јазмышам, лакин көрүнүр кәлиб чатмајыб. Әлбәттә ејибдир. Сиз мәнә о гәдәр әзизсиниз ки, ики мәктубла кифајәтләнмәк олмазды. Күнаһкар өзүнүзсүнүз. Бојнума ағыр јүк гојмусунуз. Мән сакитчә ишләјирдим, Сиз мәни һәлә бир режиссор ишинә дә сөвг етдиниз. Актрисаја рол верирсән, бу вахт башгалары дејирләр. «Көрдүн!.. Она көрә ки, онларын арасында... о сөз... өзүн көрдүн... өпүшүрдүләр». Нөвбәти дәфә ролу бу данышана верирсән, бу дәфә дә һәмин сөзләри олдуғу кими әввәлки тәкрар едәјир...

Һәлә актјорлары, хүсусән дә нүфузлуларыны, әмәкдарларыны... демирәм. Анчаг мән бу бөјүк имтаһана дөздүм. Һамыны ишә, үмуми марағa итаәт көстәрмәјә сөвг едә билдим. Бу, әмәк интизамы, планлылыг, әмәк мәһсулдарлығы уғрунда амансыз мүбаризә гаршысында горхудурму, јахуд јени гуручулуг һәвәсидир?—

өзүнүз јахшы биләрсиниз. Лакин факт будур ки, даһа рол бөлкүсүндә актјорлардан бирчәнији дә бир кәлмә артыг сөз демир вә һамы сәлигә илә ишләјир. Мән сиздән сонра «1905-чи илдә» пјесини јазмышам. Пјесин мүвәффәгијјәти барәдә јәгин сизә јазыблар, ја да јазарлар. Дејәсән отузунчу тамашадыр ки, аншлагла кедир. Пјесдә чохлу гүсурлар вар иди вә јенә вар, режиссорун, јә'ни мәним ишим онлары дүзәлдә билмәди. «Отелло»ну тәрҹүмә еләмишәм. Гурулуш башланыр. Һәләлик кимин тамашаја гојачағыны билмирәм. Јәгин «пешәкар пролетарлар»ын өһдәсинә дүшәчәк. Мән өзүм иштирак етмәк истәмәздим. «Гримасы» театрынын јубилејинә әсәр јазырам.

Ишләримиз беләдир. Пјес, әлбәттә мәним гүввәм дахилиндә, пис олмамалыдыр. Јубилејдә кедәр, әкәр, әкәр... гуртара билсәм. Бир сөзлә ишим јаман чохдур. Сизин јериниз көрүнүр. Јаман арыгламышам. Бу күнләрдә хәстәләнмишдим, амма јатмаға вахт јох иди. Мәс'улијјәт, киминсә өнүндә горху јох — өз-өзүнүн гаршында, өз борҹларынын гаршысында мәс'улијјәт ағыр шејдир. Сизә мәктуб јазырам вә бармагларымда тутдуғум стәканы Сизин сағлығыныза галдырырам. Сонра јенә јазырам. Инанырам ки, һәјатда һәлә көрүшәҹәјик, ола да билсин ки, лап тезликлә, мәним сизә мүнасибәтим елә әввәлки кими галыр. Сиздән өтрү чох дарыхырам вә бизим театрымызын чичәкләнмәси үчүн Сизә еһтијаҹ һисс едирәм.

Бағрыма басыб өпүрәм. *Ҹәфәр Ҹаббарлы.*
20.I—1932».

Һәмин вахтлар мән Ҹәфәрин һәјат јолдашы Сона ханымдан да мәктуб алмышдым. О јазырды: «Пис јашамырыг, ушаглар бөјүјүр, Ҹәфәр һаггында исә данышмаға белә дәјмәз. Сон вахтлар мән әризә јазмаг истәјирәм, гој Ҹәфәрә һеч олмаса ики саат вахт версинләр ки, һамама кедә билсин, бир дә она көрә ки, она ичазә версинләр јорған-дөшәјини театра көндәрим».

...Мәним сон дәрәҹә әзиз вә јахын адамла — Ҹәфәр Ҹаббарлы илә ахырынҹы көрүшүм 1934-чү илдә олду. Мән, Ҹәфәрин Москвада Совет јазычыларынын гурултајында иштирак едәҹәјини ешидиб өзүм дә Москваја кәлдим. О вахт Ҹәфәр артыг ағрыларла, ахтарыш вә гәләбәләрлә долу оналты иллик јарадычылыг јолу кечмиш, ингилабла гоша учалмыш, гүввәләринин ашыб-дашан, чичәкләнән күнләрини јашајан бөјүк совет јазычысы иди.

Иттифаглар евинин бөјүк салонунда чохлу таныша раст кәлдим. Гурултајын рәјасәт һеј'әтинин столу архасында отурмуш Ҹәфәри узагдан көрдүм. О нечә дәјишилмишди! Көркәминдән јүксәк ләјагәт сачылырды.

Мән јени Ҹәфәри, гурултајда чыхыш еләмиш вә Совет Иттифагы јазычыларынын рәјасәт һеј'әти тәркибинә сечилмиш Ҹәфәри көрүрдүм.

Кәләҹәкдә ондан нечә јени, илһамлы әсәрләр көзләмәк оларды! Биз Москвада бир јердә чох гала билмәдик, тә'чили кетмәли идим. Мән онда Ҹәфәрә онун театрында ишләјәҹәјим барәдә сөз верәркән ағлыма кәләрдими ки, ону бир даһа көрмәјәҹәјәм.

Азәрбајҹан дүшүнүрдүмү ки, тезликлә белә бир истеʼдад сөнәҹәк. Бәли, мән бир даһа ону көрә билмәдим, анҹаг бу әзиз инсанын, достумун вә бөјүк јазычынын хатирәси гәлбимдә һәмишә јашајаҹаг.

Азәрбајҹан гадынларынын ағлына кәләрдими ки, онларын азадлығы уғрунда вурушмуш, өз әсәрини гадынларын һүгуг бәрабәрлијинә һәср етмиш Ҹәфәр, белә тезликлә һәјаты тәрк едәҹәк.

Ҹәфәр, Азәрбајҹан мәдәнијјәтинин јүксәлишинә бөјүк әмәк, гүввә вә бачарыг сәрф еләмиш шәхсијјәтләрдәндир. Онун хатирәси өлмәздир!

Ҹ. Ҹаббарлы јаздығы кими јашады, јашадығы кими јазды.

Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабы јени еранын башланғычыны гојду. Ингилаб бүтүн совет халгларынын, о ҹүмләдән мәним үрәјимә чох јахын олан Азәрбајҹан халгынын мәдәнијјәти, инҹәсәнәти вә театрыны, иҹтимаи-сијаси вә мәишәт һәјатыны әсаслы шәкилдә јенидән гурмаг тәләбини ирәли сүрмүшдү. Бу бөјүк тарихи вәзифәләрин һәјата кечирилмәси уғрунда мүбаризәләр кетдији илләрдә тале мәни Азәрбајҹан театры илә бағламышды. Хошбәхтәм ки, бу театрын зәнкин јүксәлиш тарихинин мүәјјән сәһифәләринин јазылмасында мәним дә әмәјим олуб...

МҮНДӘРИҸАТ

Сәјаһәт илләри: көрүшләр, театрлар, роллар... 5
Азәрбајҹан театрына сәрф олунмуш илләр... 47

Театральное общество Азербайджана

Александр Александрович Туганов

ВОСПОМИНАНИЯ О ТЕАТРЕ

фрагменты

(на азербайджанском языке)

Издательство «Язычы», 370088. Баку, проспект Кирова, 18.

Типография им. 26-ти бакинских комиссаров, 370005. Баку, ул. Али Байрамова, 3.

Тәртибчи *Л. Рәһимова*
Тәрҹүмә едәни *М. Мурадова*

Редактору *М. Мустафајев*. Рәссамы *А. Мәммәдов*. Бәдии редактору *Ә. Фәдлун*. Техники редактору *В. Севојан*. Корректорлары *А. Ҹәбрајылов*, *К. Мәммәдһүсејнова*.

ИБ № 196

Јығылмаға верилмиш 25/X-1980-чи ил. Чапа имзаланмыш 13/I-1981-чи ил. ФГ 24018. Кағыз форматы 70×90 1/32. Кағыз № 2. Физики чап вәрәги 2,875. Шәрти ч. в. 3,36. Учот.-нәшр. вәрәги 3. Сифариш № 1845. Тиражы 4000. Гијмәти 20 гәп.

Азәрбајҹан ССР Дөвләт Нәшријјат, Полиграфија вә Китаб Тиҹарәти Ишләри Комитәсинин. «Јазычы» нәшријјаты. 370088, Бакы, Киров проспекти 18.

26 Бакы комиссары адына мәтбәә. 370005, Бакы, Әли Бајрамов күчәси 3.

К-19

20 гәп.

2 9 1
АН 167712